

Розколоте небо
Светлана Талан

Україна, 1930-ті роки. Варя виросла в заможній родині, у якій вміли та любили працювати, тому й господарство мали міцне. Але прийшли інші, лихі часи. Почалася колективізація, і все, що люди заробили своїм потом, потрібно було віддати... Хіба ж хто знав, яка страшна біда чекає на ці щедрі землі? Годі було уявити, що голодна смерть спустошить все навколо. Втративши чоловіка, родичів, Варя залишилась сама з маленькими дітьми. Хто зможе їх врятувати?

Світлана Талан

Розколоте небо

Вибір видавця Міжнародного літературного конкурсу романів, кіносценаріїв, п'ес, пісенної лірики та творів для дітей «КОРОНАЦІЯ СЛОВА»

«Коронація слова» створює для вас нову хвилю української літератури – яскраву, різножанрову, захопливу, – яка є дзеркалом сьогодення і скарбом для майбутніх поколінь.

Тетяна та Юрій Логуші, засновники проекту

Міжнародний літературний конкурс романів, кіносценаріїв, п'ес, пісенної лірики та творів для дітей «Коронація слова» був заснований за підтримки бренда найпопулярнішого українського шоколаду «Корона». Головна мета конкурсу – сприяння розвитку новітньої української культури.

Література, кіно, театр і пісня обрані не випадково, адже саме ці жанри є стратегічними жанрами культури, що формують і визначають зрілість нації.

Метою конкурсу та його завданням є пошук нових імен, видання найкращих романів, стимулювання й підтримка сучасного літературного процесу, кіно й театру і як наслідок – наповнення українського ринку повнокровною конкурентоспроможною літературою, а кіно й театру – якісними українськими фільмами й п'есами.

koronatsiya.com

Ой, упали ж та впали криваві роси

На тихенькі-тихі поля...

Мій народе!

Темний і босий!

Хай святиться твоє ім'я!

Євген Плужник. Галілей

В тридцять третьому году іли люди лободу,

Пухли люди із голоду, помирали на ходу.

Отощали усі люди, падали, як мухи,

Кропивою-лободою не наповниш брюха.

Єгор Мовчан. Дума про голод

Передмова

Філія пекла на землі

Це саме та історія, яку неможливо читати без брону. І саме та, яку неможливо не читати, яку мусить читати кожен українець. Хай кажуть: невчасно, досить жалів і трагедій, давайте про світле й оптимістичне... Але це те, що не можна забувати. Те, що не можна конденсувати до одного рядка в підручнику історії. Те, що докорінно змінило всіх нас, навіть тих, кого тоді ще не було й у планах кількох наступних п'ятирічок... Відгомони голоду є в кожному з нас, у кожному нащадкові тих, хто вижив.

У романі Світлани Талан «Розколоте небо» – та Луганщина, яку цілеспрямовано знищували найстрашнішим із усіх можливих способом: виморювали голодом. Тут було все: і дитячі пальчики в чавуні з окропом, і собаче гарчання виснаженої голодом жінки, і пухлі, потріскані руки-ноги, з яких юшить сировина, і підводи з трупами, і дитина, що намагалася напиться власної крові та так і зацюбла, і батьковбивства... Місцевих мешканців ще й викатовували репресіями, вивозили в сибіри, викреслювали – не тільки з нормального, а й узагалі з життя всіма найжорстокішими способами. Оточені кордонами НКВСників українські села, з яких не випускали нікого, – і інші, російські села, за якийсь десяток кілометрів, де люди хоч і бідували, але не голодували...

За силою передачі надскладних емоцій і життєвих катастроф Світлана Талан наближається до нобелівської лауреатки Гerti Мюллер. За глибиною і чіткістю зображення деталей голоду 1932–1933 років роман «Розколоте небо» – до «Марії» Уласа Самчука. За рівнем розуміння і відображення каральної системи СРСР роман близький до «Саду Гетсиманського» Івана Багряного, визнаного класика української літератури XX століття. Можна проводити ще багато паралелей із різними авторами, але хай там як, а творчість Світлани Талан залишається абсолютно самотнім явищем.

Під зорями нема нічого нового: кохання, що пройшло випробування часом і жахливими обставинами; любовний трикутник, де третього зайвого визначають і видаляють вищі сили; діти-квіти, які дивом виживають; зло, що переходить усі межі, і всепереможне добро...

Герої роману «Розколоте небо» не раз і не двічі називають іродами тих, хто творить беззаконня, прикриваючись законами. Усі намагання збагнути логіку дій активістів-комуністів зазнають поразки, спроби відшукати людські риси в тих, хто став знаряддям винищення власного народу,

виявляються марними. Єдине пояснення, яке видається більш-менш реалістичним попри всю свою фантастичність, – те, що на українській землі 20–30-х років XX століття орудував диявол. Невеличке село Підкопаївка на Луганщині перетворилося на філію пекла, що нею, як ми вже добре знаємо, у той час стала більша частина України.

Сама земля тут просякнута жахом, на кожному метрі – літри крові і тонни проклять... Непрошені, невідпущені душі досі кружляють тут, і, щоб виправити це, треба назвати поіменно усіх і молитися, молитися, молитися чистими тихими молитвами. Нам усім, усій Україні, усім миром. Молитися і просити прощення за те, що наші предки не зупинили цей жах. За те, що не змогли, не вміли чи не знали. За розколоте небо над їхніми головами – щоб воно стало єдиним над нашими...

Ольга Хвостова

Частина перша

Чорножукови

Розділ 1

Літо 1929 року

Повнолиций місяць завис у темному вечірньому небі, споглядаючи на притихле та стомлене за день село. Згори було добре видно солом'яні стріхи, які зараз скидалися на капелюшки старих та перестиглих грибів. Хати села Підкопаївка розляглися смугами-вулицями, ніби розірвався разок наміста, його бусинки розсипалися врізнобіч, покотилися та й замерли попід кронами розлогих дерев, серед тінястих садків, деś поміж кущами та серед буйної городини. Лише кілька хат виблискували у холодному світлі місяця залізними покрівлями, ніби хизуючись полиском перед скромними своїми сусідками-хатками, які нап'яли на голови солом'яні капелюшки. Напевне, вони із заздрістю позирали вдень на нову диковинну покрівлю, яку в селі називали бляхою, бо та вдень незвично віддзеркалювала сонячне проміння, засліплюючи тьмяні очі скромних своїх сестер. «Чи буде час, коли нам скинуть трухляві солом'яні капелюхи і їх уже не шматуватиме розлучений осінній вітер? Чи скоро вдягнуть модного надійного залізного, щоб уже не боятися ані вітрів, ані великого снігу?» – мріяли хатки, мружачись на блискучі покрівлі будинків місцевих багатців Чорножукових.

Так було вдень. Але от надійшов тихий та лагідний, як весняний дощик, вечір. Поступово вщух сільський гамір. Замовкли й задрімали ситі корови, у стайнях принишкли коні, поснули навіть гамірливі гуси та качки. Люди позачиняли сараї, повітки та хліви, поспішаючи під стріхи домівок. Хати теж притихли, щоб господарі змогли спокійно відпочити після ще одного літнього трудового дня. Поступово світло у вікнах хат згасло, і село, напевно, поринуло б у суцільну темряву, якби не той повнолиций усміхнений місяць на зоряному небі та світло в одній із хатинок Чорножукових. Там досі метушилася молода та гарна, як самий світ, наймолодша донька Павла Серафимовича Чорножукова Варвара, або Ластівка, як її часто кликав люблячий батько, чи Мавка, як Варю іноді позаочі називали односельці.

– Варко, це ти? – долинув із ліжка хрипкуватий сонний голос Варчиної бабусі.

– А то ж хто? – усміхнулася Варя. – Хто ще тут може бути?

– Не спиш? – запитала старенька, повертаючи голову на голос онуки.

– Зараз буду лягати, – відповіла Варя. Вона дістала з-за припичка в'язані вовняні шкарпетки, підійшла до бабці. – Ось шкарпеточки вдягнемо і будемо спати, – мовила вона лагідно, ніби до дитини. Та й чи не дитина її бабуся Секлета? За п'ять років старенька відзначить століття, та вже давно вона немічна й зовсім сліпа. Варя була ще малою, коли в очах бабусі потьмянів Божий світ, їх застелила молочна пелена туману, залишивши старій можливість жити спогадами про минуле, які все частіше клаптиками теж укривала імла. Бабуся повсякчас мерзла, тому навіть улітку спала під ковдрою, а проти ночі Варя вдягала їй теплі шкарпетки та жилетку, які зв'язала власноруч із баранячої вовни. Старенька слухняно дозволила вбрати своє висохле жовте тіло в теплий одяг.

– Так краще? – запитала Варя, дбайливо підіткнувши теплу ковдру по боках.

– Добре, добре, – мовила старенька.

– Молочка налити?

– Ні, не хочу. Лягай уже спати, бо завтра розбудять батьки до схід сонця.

– Зараз. Ви спіть, бабусю, спіть.

Варя дочекалася, доки дихання старенької вирівнялося, загасила лампу та тихенько вислизнула надвір. Місяць уже піднявся високо, заливши простори срібним світлом. Дівчина мимоволі кинула погляд на велику батьківську хату, яка височіла на другій стороні просторого подвір'я. Її збудував батько своїми руками замість тієї, де жила бабуся, але старенька вперто не хотіла перебиратися до нового помешкання. «Я сюди йшла заміж, тут дітей народжувала, тут мені й руки на грудях складуть», – сказала як відрізала. Перечити їй не стали, бо в родині поважали старість. Тож батько та мати Варі жили в новому будинку, а дівчина залишилася біля бабусі в старенькій хатині під соломою та з глиняною долівкою.

Варя минула собачу будку. Вайлуватий волохатий рудань Туман забряжчав цепом, висунувши голову та втягуючи носом повітря. Варя тихенько озвалася до нього, щоб пес, бува, не загавкав, прислухалася. Навколо була мертва тиша, лиш іноді подавав голос чийсь собака, зачувши неподалік сусідського кота. Дівчина прочинила хвіртку, злегка її підваживши, щоб не рипнула, вийшла з двору. Здається, нікого навколо немає. Варя повернула праворуч, пройшла повз свій будинок, кинувши оком на новеньку хату, високу, з великими вікнами, із залізним дахом. Цю хату їй буде батько, як він каже, «на придане моїй Ластівці». Якщо все піде добре, то на осінь справлять входи. Ось тоді Варя стане повноправною господинею і просторого подвір'я, і будинку з високим ганком під дашком, і зможе досхочу вслухатися в тихеньке порипування нових половиць. Щоправда, дівчина ще не знала, як залишати бабусю саму в старенькій хаті, але зараз її не це турбувало.

Варя на мить зупинилася. Здавалося, серце від хвилювання аж стугонить і може збудити сусідів. Дівчина прислухалася, чи ніхто за нею не шпигує? На мить здалося, що десь попід парканами чи за сусідськими тинами майнула темна тінь. Кілька хвилин Варя стояла, мліючи та боячись навіть дихнути на повні груди. Невже Василь Морозенко слідкує за нею навіть уночі? Вдень

навертається на очі там, де його не чекаєш, виринає, ніби примара. Казала вже, і не раз, щоб дав їй спокій, а він не зважає. Ніяк не хоче той Василь зрозуміти, що не любий він їй, зовсім не любий! Чи мало гарних дівчат у селі?! Так ні, причепився до неї, як реп'ях до кожуха. І що він у ній знайшов? Звичайна дівчина, худорлява, груди маленькі, тонкі руки та ноги, звичайне лице. Хіба що пухнасті світло-русяві довгі коси... Тато іноді жартує, кажучи, що її коси товщі за талію.

Дівчина, застигнувши, постояла кілька хвилин і знову шмигнула вулицею, потім звернула в провулок, який вузькою, по-зміїному вигнутою стрічкою тягнувся вниз аж до левади. Варя легко побігла, ні на мить не втрачаючи пильності. Вона вслухалася в кожен звук, але, крім сюрчання цвіркунів у густій траві обабіч доріжки та фиркання коней на лузі, ніщо не порушувало тишу.

Потягло приємною вологою від озера. Варя навіть бачила його обриси у туманнім серпанку, що молочною пеленою завис над притихлою водою. Здавалося, що на землю присіла легка хмаринка, замріялася та так і завмерла, купаючись у сріблі місяця. Але дівчина не мала часу милуватися краєвидами. Озеро залишилося праворуч, а Варя, ще раз похлипливо роззірнувшись, швидко попрямувала туди, де заціпеніли в німому чеканні тонкокосі стрункі березки. Не здатна більше себе стримувати, дівчина кинулася навпростець, обпікаючи ноги росяними травами. Серце шалено закалатало, коли вона помітила знайому постать під деревом. Ще мить – і вона в обіймах коханого!

– Ти прийшов! – видихнула вона, ловлячи його хапливі гарячі поцілунки.

– Люба, кохана, моя мила, – гаряче зашепотів юнак, покриваючи обличчя дівчини цілунками. – Як я міг не прийти? Я летів на крилах, не те що йшов! – палко мовив він, притискаючи її до себе, а Варя подумала, що ще мить – і вона захлинеться від щастя. Вони від самої ранньої весни чи не щодня таємно зустрічаються на цьому місці, а почуття не розпорошуються, навпаки, міцнішають. Вона думає про нього кожної миті, кожної хвилини, і від таких думок серце наповнюється приємним щемом.

– Моя Варенька, моя люба, – Андрій із захопленням подивився в її прекрасні зволожені очі кольору неба. Із них лилося тепле світло, огортало хлопця ніжністю, а саме лице з тонким носиком та повними вустами у місячному сяйві здавалося блідим і якимось променилося. Їхні обличчя зійшлися так близько, дихання змішалися, і вони насолоджувалися цією солодкою миттю. Андрій не міг відірвати погляду від її очей, що ясніли щастям. – Як же я тебе кохаю! – прошепотів він.

– І я тебе! – палко відповіла Варя. – Так кохаю, що самій стає лячно!

– Чому?

– Не знаю, – знизала худенькими плечима, – бо дурна.

Варя потріпала рукою чорняве волосся Андрія, яке буйно кучерявилося на скронях. Із-під вусів хлопця сяйнула усмішка, освітила все обличчя, і воно стало круглішим. Він обійняв Варю за плечі, притис до себе. Закохані мовчки пішли поміж березами, які дримали під місячним сяйвом, розпустивши свої довгі коси. Біля товстої берези вони спинилися. Андрій зняв стареньку полотняну сорочку, простелив на густій соковитій траві. Варя сіла на неї, не відпускаючи його руку. П'яний запах яснооких ромашок, ніжної росистої конюшини, плечі і руки коханого – усе разом гарячою хвилею огорнуло дівчину, затуманило думки, і її уста подалися назустріч гарячим губам юнака. Усе розчинилося в лавині пристрасті та бажання, яка розтеклася тілом.

- Кохай мене, любий, кохай до нестями, - прошепотіла вона, обіймаючи тепле та мускулясте тіло Андрія. Хотілося розтанути в ньому до решти, до останнього подиху. - Кохай так, ніби це вперше і востаннє...

- Так, моя любя, так, - злетіло шелестом із його вуст...

Варя та Андрій сиділи якийсь час мовчки, пригорнувшись один до одного.

- Отак би все життя, - замріяно мовила Варя.

- Так і буде, моя любя, - відповів юнак та міцніше пригорнув до себе Варю за плечі.

- Справді?!

- Так, - сказав він, а потім додав: - Якщо твій батько дозволить нам поборатися.

- А чому ти думаєш, що він буде проти?

- Бо ти така...

- Яка?

- Гарна, красива! - із захопленням промовив хлопець.

- Гарна? - усміхнулася Варя. - Мати каже, що таку худу та недогодовану ніхто заміж не візьме.

- Дурня! Ти - найкраща! Ти - незвичайна!

- Тому що в лісі знаю кожну пташину? Знаю, де їхні гніздечка, де білка ховається у дуплі і коли у неї будуть дитинчата? Тому незвичайна?

- Недаремно ж тебе позаочі іноді Мавкою кличуть, - прошепотів юнак.

- Пусте! Аби не відьмою.

- А ще ти грамотна та розумна, - мовив Андрій. - Ти закінчила церковно-приходську школу, а я хто? Безграмотний, навіть читати не вмію.

- Я навчу тебе! Чи ти винен, що батько пішов під кригу на зимовій рибалці, а мати так зламала ногу, що досі з двома палицями ледь совається? Ти правильно вчинив, що взяв на себе піклування про своїх молодших братів. Головне, щоб людина, з якою я буду поруч усе життя, була порядною, щоб кохала мене.

- Якби ж це розумів твій батько, - зітхнув Андрій. - Хто він і хто я? Він - багач, має двох наймитів, і город, і поля, і сіножаті, і навіть ось цей березовий гай. А у нашої родини клопоть землі та п'ятеро ротів. Знаєш, як люди кажуть: «На похиле дерево і кози скачуть»... То одягу треба справити, то взуття, а про їжу я вже мовчу - тільки й думки, аби щось поїсти.

- Ну то й що?!

- Про таких, як я, говорять: «Як не було добра змалку, то не буде й до останку», - сумно сказав Андрій.

– Ну що ти таке балакаєш?! Ти ж мене кохаєш, а я – тебе. Батько душі в мені не чує, чи то ж він не бажає мені щастя? Не ворог же він мені?

– Ось тому й усе частіше спілкується з Василем. А той до рота твоєму батькові заглядає та підтакую, напевне, у зяті вже набивається. А як той Василь на тебе дивиться! Очі б йому повиколював, щоб не тільки на тебе не вирячувався, а й світу білого не бачив!

– Ревнуєш? – усміхнулася Варя. – Мені той Василь потрібний як дірка у мішку!

– Зате у нього зо п'ять гектарів землі є, кінь, корова, теличка та й ще різна живність. Забере Василь тебе у мене. Що тоді я буду робити?

– Це якщо я піду за нього. Навіщо мені чужа худоба? У нас своєї вистачає. Я ж у тата пізня й наймолодша дитина, тому й така кохана. Після сестри Ольги та брата Михайла мама народила чотирьох дівчаток, і всі вони помирили в перші дні життя.

– А чому?

– Напевно, тому, що мати не має відпочинку, все в тяжкій праці, тож і діточок народжувала в полі, при роботі. А тут я їм на радість народилася, кволенька, але живуча, тому й люблять вони мене без тями. І будинок новий звели, й господарство немаленьке тримають, щоб було мені й моему чоловікові і на стіл, і до столу. Чи ж можуть вони піти проти нашого спільного бажання?! Гадаю, що ні, – мрійливо сказала Варя. – Ось зберемо врожай, змелемо зерно, мені восени виповниться двадцять років, я поступово підготую батьків, тоді й поберемося. Головне, щоб зараз ніхто не дізнався, аби не була звістка про наше кохання для них як сніг на голову. А потім заживемо як люди. І все у нас буде добре.

– Твої б слова та Богові у вуха!

– Так і буде! Я це відчуваю! Серцем, душею чую! – палко мовила Варя. Андрій перехопив її погляд, очі сяяли щастям. – Розкрию тобі маленьку таємницю, – майже пошепки сказала Варя і хитрувато примружилася. – Батько казав якимось, що відпише березовий гай мені на придане. Ти можеш уявити, ось ця місцина буде наша з тобою?! Ми зможемо приходити сюди, коли захочемо, вдень і вночі, не криючись ні від кого.

– Моя ти мрійниця! – сказав він із любов'ю. – А якщо батько буде наполягати на шлюбі з Морозенком?

– Тоді я поговорю з Василем. Він сам відмовиться від мене.

– І що ж ти йому скажеш?

– А це вже мое діло! Я знаю, що сказати! – впевнено сказала дівчина та додала: – Любий мій, мені потрібно повертатися додому – вставати доведеться, ледь почне сіріти.

– Я проведу тебе до самого подвір'я, – запропонував хлопець.

– Ні, – тихо, але рішуче сказала дівчина. – Лише до вулички.

До маленької хатини, де посапувала уві сні бабуса, Варя принесла запах луків, скошеного сіна, деревію та таємної любові. Дівчина встигла встигнути на постелі, коли за вікном ще спали сині тіні та з неба з цікавістю позирала на село жовтий місяць.

Розділ 2

Уся велика родина Чорножукових, святково вбрана, вийшла з церкви після недільної ранкової служби. Варя зняла з голови чистеньку білу хустинку, струснула волоссям. Дві товсті коси з пухнастими розплетеними кінчиками метнулися по спині зміями. Павло Серафимович відійшов на узбіччя курної дороги, що тяглася нагору до церкви, сів на старий трухлявий пеня, крякнув, поважно провів долонею по пишній бороді.

– Та йди вже взутим! – зауважила дружина Надія, знаючи про намір чоловіка.

– Ага! – хмикнув Павло Серафимович. – Так і пішов!

– Ось так завжди! – зітхнула жінка й усміхнулася Варі.

– Батька вже не переробите, мамо, – мовила Ольга, її донька, на що Варя пирснула, але одразу ж затулила рота долонею. Батько зиркнув на неї з-під пухлих брів, але не зі злом, по-доброму.

– Тобі аби зуби скалити! – кинув він молодшій доньці з докором. – Ось буде у тебе чоловік, визнаєш, як ті чоботи довго й тяжко заробляються і швидко зношуються, – сказав Павло Серафимович, знімаючи шкіряні чоботи, які були начищені так, що аж вилискували на сонці.

– Коли це ще буде, – сказала Варя й зашарілася.

– Не знаю коли, але Василь, як мені здалося, не на образи на службі дивився, а на тебе.

– Скажете таке! – шоки Варі залив рум'янець. – Потрібний він мені, як п'яте колесо до воза.

– Не знаю, не знаю. Казав сліпий: «Побачимо...» Отак воно краще! – сказав чоловік. Він підвівся – високий, кремезний, широкоплечий, – задоволено усміхнувся, зв'язав мотузкою чоботи, перекинув їх через плече.

До Павла Серафимовича підходили селяни, поважно віталися, перекидалися слівцем. Хтось сказав, що біля криниці за селом сидить кобзар Данило.

– Довгенько його не було видно, – зауважила мати.

– Мамо, тату! Можна, я піду пісень Данила послухаю? – попросилася Варя.

– Та йди, доню, – відповів батько, – неділя ж сьогодні, можна трохи відпочити. А ти, Олю, підеш?

– Куди мені з моїм виводком? – сказала стомлено Ольга. – Піду додому, хоч годинку якусь відпочину.

– Мене можете не питати, – втрутився в розмову син Павла Серафимовича Михайло. – Нема мені чого там робити.

– А то чому ж? Чи не хочеш пісень послухати? Почути, що у світі коїться? – звернувся батько до сина.

- Не хочу чути базікання того сліпого старця! - грубувато відповів Михайло. - Знайшли, кого слухати!

- Не до вподоби, то йди додому, - батько насупив брови.

- То й піду! Бувайте, тату, бувайте, мамо, - Михайло натягнув посмішку на обличчя. - Ходімо додому! - наказав дружині та дітям. Батько з сумом подивився вслід синові, тяжко зітхнув, але промовчав.

- Я теж піду, - сказала Ольга.

- Приходьте всі до нас на вечерю, - мовила до неї мати.

- Побачимо, - відповіла донька невпевнено.

- Тату, мамо, а ви підете послухати старого Данила? - запитала Варя.

- Ти йди, а ми з матір'ю сходимо додому, візьмемо щось йому на гостинець, а тоді прийдемо.

- Я з Ганнусею піду! - весело сказала Варя, бо вже примітила серед натовпу, що сунув від церкви, свою подружку. Ганнуса, побачивши Варю, підняла вгору руку з білою хустинкою, помахала нею.

Із Ганнусею Варя товаришувала з раннього дитинства. Батько подруги Іван Теслюк був багато років наймитом у Чорножукових, тож часто прибігала до їхнього двору його старша донька Ганнуса. Батьки Варі завжди їй давали чогось смачненького, тож чорнявенька весела дівчинка чи не щодня бувала у них. Варя так здружилася з Ганнусею, що вважала її за сестру. Одного разу батько Ганнусі попрохав Павла Серафимовича взяти в найми й доньку, бо в родині ще було четверо молодших дітей. Павло Серафимович дав згоду. А чому б і ні? Звичайно, у посівну та жнива у них на полі працювало чи не півсела, але ж роботи вистачало на кожен день - потрібно було і за худобою доглядати, і город обробляти. «У самих здоров'я не прибавляється, платити є чим, та й Варі веселіше працювати буде», - подумав він і не помилився. Дівчата нетямилися від щастя, а Ганнуса виявилася швидкою та роботящою. Це Варя худенька та бліда, а її подружка невисокого зросту, але вся збита, повненька, щоки рожеві, аж палають, а вже якщо за роботу візьметься - усе в її руках аж горить!

- Варю! - підбігла до подруги захекана Ганнуса. - Йдемо Данила слухати? Вже півсела пішло! - заторохтіла дівчина та втерла хустинкою спітніле чоло.

- Ходімо й ми! - мовила Варя, взяла подругу під руку й озирнулася. Їй страх як хотілося бодай на мить побачити Андрія, але того не було видно.

- Андрія виглядаєш? - штовхнула її ліктем у бік Ганнуса.

- Цить! - зашипіла на неї Варя. - Ще хтось почує.

- Я його не бачила. А от Василь на тебе так витріщався! - Ганнуса вибалушила очі і додала: - Як йому не повилазило!

Подруги розсміялися та побігли стежкою з гори, взявшись за руки.

На околиці села, біля яру, обабіч широкої дороги вже зібралося люду. У затінку великого розлогого калинового куща була невеличка криниця, яку з десяток років тому викопали люди коштом кобзаря. От чому старий Данило Перепелиця завжди мав своє почесне місце на лавці біля криниці з чистою

джерельною водою, що в будь-яку спеку залишалася холодною, аж зуби зводило.

Кобзар не випадково вибрав це місце для криниці. Звідки він знав, що там є джерело, одному йому було відомо, але кожний мандрівець мав змогу відпочити при дорозі у затінку та втамувати спрагу. Якось Данило розповів, що таких криниць по світу власним коштом він зробив уже шість. У тому ніхто не сумнівався, бо знали люди, що старий бандурист не кидає слова на вітер. Він ходить по світу і знає, що де коїться, як живуть люди в інших містах та селах. Тому й поспішали підкопаївці на зустріч із кобзарем, щоб дізнатися новини. Йому вірили, до його слів дослухалися, бо знали: там, де інші мовчать, правду скаже лише кобзар. Кого йому боятися? Вільний як вітер! А яке задоволення послухати думи про запорізьких козаків! Скільки ж то він їх знав! І про козаків, які потрапили в турецьку неволю, і про козацьке щастя, і про Байду, Марусю Богуславку, про Богдана Хмельницького та Петра Сагайдачного, про Самійла Кішку та братів Самарських. Іноді чоловіки після того, як розбредуться жінки та розбіжаться діти, просили діда заспівати сороміцьких пісень. Кобзар не завжди погоджувався, але іноді співав ім жартівливих пісень, а чоловіки реготали, аж листя на калині трусилося.

Коли Варя з Ганнусею підійшли до криниці, вільного місця на колоді вже не було. Тому дівчата примостилися позаду на м'який килим густого споришу. Сліпий кобзар Данило сидів на лавці в чорній розхристаній сорочці, тримаючи в руках бандуру так обережно та з любов'ю, як тримає мати маля. Його довга сива борода сягала аж до худих та впалих грудей. Біля ніг лежав старий кашкет, а поводитир, хлопчик-підліток із більмом на правому оці, сидів поруч на землі, підклавши під себе торбинку. Він, не соромлячись, уминав за обидві щоки великий пиріг із маком, яким його хтось пригостив, і запивав молоком із глечика.

– Що вам, добрі люди, заспівати? – запитав Данило, торкнувшись легенько вузлуватими пальцями струн та приструнків кобзи, ніби перевіряючи, чи всі вони на місці.

– Якусь журну пісню! – сказав хтось із слухачів.

– Навіщо починати з журби? Щось душевне заспівай! – озвався жіночий голос.

– Краще вже про батька Богдана!

– Люди добрі, – промовив Данило, підвівши голову. Він примружив сліпі очі, ніби вдивлявся в безодню синього неба та міг його бачити. – Послухайте про вдову Івана Сірка.

Одразу стало так тихо, що було чути лише цвірінчання невгамовної пташки десь у гушавині калинового куща. Кобзар зашипнув нігтями струни, й ожили вони звуком.

– В городі Мерефі жила вдова,
Старенька вдова,
Сірчиха-Іваниха.
Сім літ не бачила вона Івана,
А біля себе мала двох синів –
Сірченка Петра та Романа.

Полилася пісня з вуст виконавця, а бандура^[1] – Цей інструмент має подвійну назву: кобза і бандура.] як жива у його руках. Великий, вказівний та середній пальці бандуриста зашипували струни, а слухачів так полонила музика, аж ім здавалося: то зачеплені струни душі. І вже плаче

душа разом із вдовою, сини якої поїхали шукати рідного батька та й загинули. А голос бандуриста сильний, ніби й років на нього немає. А коли дійшов до слів про те, як плакала вдова, до землі припадаючи, хтось із жінок тихенько заскиглив, та на неї одразу шикнули: «Тихо ти!»

– Що вже тепер на моїй голові три печалі пробуває:
Первая печаль, що я сім год пробувала,
Сірка Івана в очі не видала;
Другая печаль – що Сірченка Петра на світі живого немає;
Третя печаль – що Сірченко Роман умирає, –

закінчив кобзар.

Струни протяжно дзенькнули, ніби розсїваючи серед натовпу печаль вдови. Жінки вже не стримували сліз – схлипували та витирали сльози кінчиками хустин. І вмє ж цей Данило розтривожити душу!

– Бандура в тебе, Данило, як жива, – сказала жіночка поважного віку. Вона вже не плакала, та сльози ще котилися по зораному зморшкам обличчю.

– А й справді, – додав вусань, який сидів на колоді. – Забрів якомсь до нашого села один кобзар, хотів порадувати піснями. І роботи було повно, а ми, дурні, повелися, кинули все, прийшли послухати. А він бринькає на ній, ніби дражить тебе, нема ні пісні, ані музики. Тож прогнали ми його втришия, сказали, щоб більше сюди не потикався.

– Так! Так! Було таке! – зашуміли люди.

– Тоді ми зрозуміли, що краще нашого Данила ніхто не заграє, – продовжив чоловік.

Старий кобзар ледь помітно усміхнувся собі у вуса. Його частенько у різних селах називають своїм, хоча він нетутешній, із Полтавщини, та навряд чи комусь було цікаво те знати.

– То був не справжній кобзар, – сказав старий. – Зараз їх розвелось, як бліх у собаки.

– А в тебе інструмент замовлений, чи як? – спитав хтось насмішкливо.

– Кобза не замовлена, а пройшла ритуал освячення.

– Як то?

– Люди добрі, чи знаєте ви, що бандура – єдиний інструмент, який проходить освячення? – запитав бандурист і торкнувся пальцями голосника, вирізаного посередині деки у вигляді квітки з шістьма пелюстками.

– Зроблена з гарної деревини, то й звучить добре, – сказав молодий хлопець. На нього одразу ж невдоволено зиркнули старші чоловіки: молоко на губах не обсохло, а він тут патякає.

– Так, – погодився Данило, – деревина та робота майстра теж має значення. Моя бандура зроблена з ялини, та таким майстром, яких уже не лишилося в світі. Але чи мала б вона такий голос, якби не пройшла аж два ступені посвяти? Сумніваюсь.

– Аж два?

– Так. Перший ритуал називається одклінщина. Він відбувся біля святого храму, де не було жодної сторонньої душі, лише я під небом та Бог нагорі.

Тоді я, ще молодий та гарний, дав обітницю обраному шляху. І знаєте, скільки я тоді молитов прочитав? – запитав старий, не чекаючи на відповідь. – Аж шістдесят!

– Ого! І всі знав напам'ять? – спитав здивований юнак.

– А то ж як?! Я сліпий від народження, – відказав Данило та продовжив: – А другий обряд називається визволівка. Тоді я склав клятву з суворих присяг. Ось так! – сказав старий та тяжко зітхнув. – Я б міг іще багато цікавого вам розповісти, але ж ви прийшли не за моїми спогадами, тож послухайте пісню «Сокіл і соколя».

Данило витримав паузу, доки стихли голоси, й знову торкнувся струн бандури. Він знав, як розчулити людей. Хіба ж могла залишити байдужими слухачів пісня про сокола, який полетів у чисте поле «живності діставати, не дістав, дитя утерав»? Йшли стрільці, безпорадне дитя «у пута запутали та понесли у город на ринок». Полегшено видихнули слухачі, коли дізналися, що Іван Богословець «велике мав милосердіє», срібні пута з ніг познімав, поніс на гору та випустив птаха на волю.

Дай, Боже, на здоров'є на многі літа
Всім православним християнам,
На многі літа,
До кінця віка!

Такими словами закінчив свою пісню бандурист.

У жінок і дівчат ще не висохли сльози, а вони вже усміхалися – так гарно закінчується пісня! Люди дякували бандуристові, але не аплодували, бо не прийнято. Понесли гостинці Данилові та сироті-поводирю. На простеленій старій ряднині з дірками, яка, напевне, слугувала їм і ковдрою, і одягом у негоду, з'явилися і хліб, і пироги, і шматочки сала, і сир, і молоко в кухликах, а в кашкет клали гроші.

Варя з Ганнусею послухали розповідь старого про те, як нещодавно в місті ревнивий чоловік зарізав свою молоду дружину та новонародженого хлопчика, а щоб не впала на нього підозра, вклав у руки небіжчиці ножа. Він спалив свою закривавлену одягу, а сам такий крик та галас здійняв, що ніхто б і не здогадався ні про що, якби вже після похорон не знайшли у грубці шматок незгорілої закривавленої його сорочки. І хто знайшов? Сусідський хлопчик, який прийшов до «згорьованого» батька допомогти прибрати в хаті.

– Не приведи Господи! – хрестилися жінки.

Варя ще трохи покрутилася в натовпі. Вона кивнула батькові, який саме викладав гостинці бандуристу та збирався з ним повести розмову про більш важливі справи у світі, й звернулася до Ганнусі:

– Може, підемо звідси? Далі будуть нецікаві чоловічі розмови.

– Ходімо! – погодилася подруга.

Дівчата взяли за руки та побігли до села. «Андрійко чомусь не прийшов», – майнуло в голові Варі, але незабаром вона вже не переймалася думками про коханого, бо з подругою пішли істи.

– А твій батько не насвариться? – поцікавилася Ганнуса, коли від пирога з маком залишився маленький краєць.

– Та ти що?! – засміялася Варя. – Ти ж добре його знаєш. Батько суворий до інших, а душа в нього добра та лагідна. Знаєш, як він мене любить?!

- Знаю. Ластівкою кличе. Дивно якось.

- Що тут дивного? - запитала Варя, ставлячи кухлик із молоком на великий круглий стіл, застелений білою вишиваною скатертиною.

- Ніхто в селі свої дітей так не називає - не прийнято.

- А в мене тато такий! - з гордістю сказала Варя. - Він і посварить, і пожаліє, коли треба. А яке намисто він мені привіз із міста! Хочеш, покажу?

- І мовчала! Ану ж неси!

Варя потягла подругу до великої дубової скрині. На ній був замок, але дівчина швиденько принесла ключ.

- Ой-ой! - Ганнуся похлихо озирнулася. - Чи можна?

- Можна! Тато з мамою ще довго будуть кобзаря слухати, нескоро повернуться.

Варя дістала дві низки намиста - червону та синю, приклала до грудей.

- Яке гарніше? - спитала вона, засвітившись усмішкою.

- Ой! Яке гарнє! Тобі і те, і те личить!

Варя покрутилася перед подругою, а потім помітила, як тінь смутку промайнула по обличчю дівчини.

- Даси колись на свято вдягти? - запитала Ганнуся, торкнувшись пальцями дівочої радості.

- А тобі яке більше сподобалось?

- Червоне.

- Бери, - Варя простягла червоний разок й широко усміхнулася. - Бери, бери! Це мій тобі подарунок!

- А... Як же батько? - розгубилася Ганнуся. Вона закліпала очима, а потім втупилася в намисто, все ще не наважуючись взяти до рук.

- Я потім йому зізнаюся, - махнула рукою Варя. - Не переймайся, то вже мій клопіт. Ти ж мені як сестричка. Чи не так?

- Так, - Ганнуся врешті-решт узяла намисто, піднесла до очей. - Яке ж воно гарне! Аж сяє!

- Носи на здоров'я!

- Дякую! - дівчина оговталася, обняла подругу, розцілувала в обидві щоки. - Ти насправду моя сестричка!

- А ще я тобі ось що покажу, - таємниче мовила Варя й схилилася над скринєю. Звідти вона дістала новеньку газову лампу з великим склом. - Це мені тато купив у нову оселю! - гордо сказала Варя.

- Ова! Я такої ще ніколи не бачила! - Ганнуся захоплено розглядала лампу, яка справді була дуже гарна. Велика й розкішна, із зеленим зовні

та білим усередині порцеляновим абажуром, вона не могла не викликати захоплення.

– Вона так ясно світить! Це – дванадцятилінійна [2 – Цифра у гасових лампах позначає ширину гнота й вимірюється у лініях (1/12 дюйма), що вказують на потужність лампи.] лампа! Я її підвішу до стелі в найбільшій кімнаті! – похвалилася Варя.

– Заздрю я тобі, Варю! – сказала Ганнуся.

– Не треба, заздрість – то зло. Я ж із тобою поділилася намистом, тож навіщо мені заздрити?

– Все у тебе є, – зітхнула Ганнуся.

– Не сумуй, – Варя обняла подругу за плечі. – Ось зберемо по осені врожай, заплатимо податки, тоді тато мені нові чобітки купить, а я тобі свої віддам. Вони ще гарні, мало ношені.

– А тато дозволить?

– Дозволить! Я його вмовлю. Тепер не будеш казати, що мені заздриш?

– Ні. Як добре, бо мої геть продірявилися. Їх можна буде полатати та віддати доношувати молодшій сестричці, – заговорила швидко та збуджено Ганнуся. – Ой! Що ж це я все про себе?! Хотіла про Андрійка запитати. Все бігаєш до нього на таємні побачення?

– Так. Ой, не знаю, чим це скінчиться, – засумувала Варя. – Чує мое серце біду.

– Яка там біда? – сказала Ганнуся, ховаючи за пазуху намисто. – Поберетесь, будете жити та кататися як сир у маслі!

– А чи поберемося? – промовила задумливо. – Я знаю, що робити! Сходжу я до Уляниди, нехай вона мені на карти кине.

– І чого ти до неї ходиш? Вона ж несповна розуму.

– А чому ж тоді біжите до неї за допомогою, якщо щось трапиться? – відказала Варя. – Коли яка біда – усі бігом до Уляниди. Хтось обпікся – до неї, зуби заболіли – туди ж, бо вміє вона біль зашептати, живіт звело – до неї за травами. А як все добре, то Улянида – дурна! Ні, вона чудакувата, але все знає наперед. Святу правду каже! Улянида все знає.

– А чи потрібно нам знати, що колись буде?

– Не знаю, – стонула плечима Варя. – Я хочу дізнатися, чи поберемося ми з Андрієм, чи ні, – сказала дівчина, постановивши собі навідатися до хатинки Уляниди, що самотньо примостилася на самому краю села.

Розділ 3

Ольга збиралася прати, коли до неї зайшов брат Михайло. Вона попрохала його поставити великі чавуни з водою в піч, бо носила сьому дитину і до пологів залишалися лічені дні, але брат швидко пішов, пославшись на термінові справи. Її чоловіка Івана теж не було вдома, а із свекрухи та

свекра який зиск? Старі та німечні, хоч самих на руках носи. І старшу доньку Олесю теж гріх змушувати піднімати такий тягар. Шістнадцять років виповнилося дівці, а вона така маленька, худенька та бліда, глянути страшно. І не голодує, а не росте ніяк. Її подружки такі пишногоруді, мають ноги, як пляшечки, а в Олесі не ноги, а цівки. Куди їй підняти такі чавуни з водою? Ще в талії переломиться. Не в матір пішло дівча. Ольга висока, дебели, руки товсті та цупкі, що чоловік не здужає зробити – сама зробить, не переламається. Тож довелося Ользі самій тягати воду з колодязя, наповнювати чавуни та засовувати їх у піч. Ледь упоралася, поперек звело, ні зігнутися, ні розігнутися. Ойкаючи та клянучи нелегку жіночу долю, вона прилягла, та лише на кілька хвилин. Не звикла валятися у ліжку, змалку була привчена батьками до роботи, тож тільки-но біль відступив, пошкандибала збирати білизну для прання. Ольга зібрала полотняні постілки[3 – Постілка – простираadlo.] та рядна, понесла їх до жлукта,[4 – Жлукто – дерев'яна діжка без дна для замочування білизни.] яке стояло у дворі під парканом. Складену білизну поклала у жлукто, нахилилася, щоб утрамбувати. Велика родина – прання вистачає. У животі так боляче кольнуло, аж жінка голосно зойкнула, схопилася за низ живота, присіла.

– Мамо, що трапилося? – з корівника вискочила схвильована Олеся, підбігла до матері. – Що, вже починається?

– Ні, – Ольга кволо посміхнулася. – Здається, минулося.

– Тоді відпочиньте, я сама справлюся, – сказала Олеся й вправно склала білизну. Її було стільки, що жлукто наповнилося до самого верху.

Олеся прикрила білизну ганчіркою з грубого невибіленого полотна, насипала попелу.

– Мамо, йдіть до хати, відпочиньте, бо ще народите раніше, ніж треба, – наказала Олеся так по-дорослому, аж Ольга не втрималася, усміхнулася.

– Добре, моя помічнице, – сказала вона лагідно, від чого миле обличчя дівчини аж засвітилося. Від матері почути добре та лагідне слово така рідкість, хоча Олеся завжди намагається їй годити. Та чи винна вона, що вродилася такою хилкою та кволою?

Ольга, перевалюючись з боку на бік, як вгодована жирна качка, пішла до хати, прилягла. Справді, треба трохи полежати. Доки закипить у чавунах вода, вона відпочине, а там навідається Варя, допоможе залити білизну у жлукті окропом. А ввечері повернеться додому Іван, вона візьме праця, й разом підуть до озера прати.

Ольга прокинулася від дикого крику Олесі. Підхопилася, побігла на галас. Посеред кімнати валявся перекинутий чавун. Серед пари стояла донька й щосили лементувала – її ноги були червоні.

– Мамо, я ошпарилася! – трясла руками від болю Олеся. – Я не хотіла! Я хотіла лише допомогти!

– Навіщо ти їх брала?! Хай вони згорять, ті чавуни! Господи, що ж робити? – заголосила Ольга.

На щастя, вчасно нагодилася Варя.

– Олесю, сонечко, ти можеш самотійно йти? – запитала Варя.

– Так, – крізь сльози промовила дівчина.

- Тоді негайно ходімо до Уляниди! - скомандувала Варя.
- І я з вами! - похитуючись, пішла за ними Ольга.
- Сиди вже вдома! - махнула їй рукою Варя. - Ми самі впораємося.

Вона взяла Олесю під руку, й дівчата пішли з двору. «Добра, лагідна душа у Варі, - подумала Ольга. - То в лісі пташенят, які випали з гнізда, підбирає та садовить на місце, то зайченя покинуте принесе з лісу та вигодує, щоб потім випустити на волю. Ладна всім допомогти, останню сорочку з себе зняти та комусь віддати. А так не можна... Розпестили її батьки далі нікуди. І як вона збирається жити далі?»

Улянида помастила обпечені місця на ногах Олесі якоюсь маззю, поклала примочки з трав, накрила ноги зволоженими рушниками. Потім дала дівчині випити трав'яного напою.

- Ходімо звідси, - були перші слова, які промовила Улянида від того часу, як Варя привела заплакану Олесю. Варя не здивувалася. Іноді вона заходила до цієї відлюдкуватої жінки, тож звикла до її дивацтв. - Зараз вона трішки поспить, потім я змащу рани ще раз, дам мазі, щоб удома мастила. Загоїться швидко.

Олеся й справді перестала скиглити, як побите цуценя, трохи посхлипувала й затихла, прикривши очі.

- І як тобі це вдається? - пошепки спитала Варя, слідуючи за Улянидою.
- Що саме? - уточнила жінка й сіла на лаву.
- Людей лікувати. Я б теж так хотіла.

- Не потрібно, - сказала коротко Улянида. Взагалі-то вона була вкрай мовчазна й неговірка, не всі в селі й чули її грубуватий низький голос. До неї йшли за допомогою, її й кляли як відьму, побоювалися та сторонилися. Лише Варя могла її розговорити. Дівчина не боялася Уляниди, не ганила, як інші. Варю цікавило все: і незлічені пучки трав, які висіли повсюди, і мішечки з різним насінням, і торбинки з висušеними жабами та зміною шкірою. Все в хаті Уляниди було наповнене незнайомими запахами й таємничістю.

- Чому не потрібно? - запитала Варя, сівши навпроти жінки.
- Хочеш взнати, що таке невдячність? Тоді зроби людям щось добре.
- Навіщо ти так? Якщо ти до людей з відкритим серцем, з душею, то й вони до тебе також.
- Молода ти ще, зелена. Проживеш з мое - не так заспіваєш.
- А ти можеш мені на карти кинути? - наважилася запитати Варя, бо хтосьна, коли ще випаде нагода поспілкуватися з Улянидою.
- Навіщо?
- Хочу знати, що мене чекає попереду.
- Іноді не потрібно знати. Краще не знати.
- Мені конче треба знати, чи поберемося ми з... одним хлопцем, - зізналася Варя.

– Добре, – мовила Улянида.

Жінка дістала з-під скатертини потерту колоду карт, розклала на столі так, потім – інакше, ще раз перетасувала колоду, знову розклала. Варя з цікавістю дивилася то на карти, то на обличчя Уляниди. Великий м'ясистий ніс жінки звисав майже до верхньої губи, а в маленьких, глибоко посаджених очах нічого не розгледити, навіть настрій не вловиш. Улянида довго мовчки дивилася на карти, тоді випросталася, примружилася й почала повільно монотонно розгойдуватися. Варі стало трохи лячно. А коли ворожка заговорила, очі дівчини розширилися від жаху.

– Будеш ти заміжньою, й не раз, – ледь чутно сказала Улянида. Варя затамувала подих, щоб не пропустити жодного слова. – Хмари, чорні хмари нависли над селом. Вони вже зовсім низько, а в них горе та сльози, сльози та горе... І плакати за померлими нема вже сил. Сил у людей нема – стільки горя навколо... Мерці під ногами, а їх нема кому ховати – всім байдуже, всі хочуть жити... І піде брат на брата, сина батько прокляне, а сини відречуться від батьків. Таке буде. Скоро. Незабаром. Своя плоть буде найсмачнішою... І рідною кров'ю дітей годувати будуть. А хліб стане і життям, і смертю.

– Як то? – тремтячим голосом запитала вкрай перелякана Варя. Вона намагалася зрозуміти, що хоче сказати Улянида, але геть нічого не розуміла.

– І небо, – продовжила Улянида, не почувши слів дівчини. – Одне на всіх небо буде розколотим.

– Як то?

– І небо розколеться навпіл, – повторила Улянида. Вона розплющила очі та пильно подивилася Варі у вічі. – Ти хотіла почути правду? Я її тобі сказала. Все!

Частина друга

Час роздумів

Розділ 4

Кузьма Петрович Щербак, секретар парторганізації, прийшовши на робоче місце, згадав, як уранці зустрів свого названого брата, місцевого багача Павла Серафимовича. Здавалося б, що може побратати представників двох таких протилежних класів? А все почалося в далекому дитинстві, коли вони ще разом пасли за селом корів. Павлу принесла мати обід: шматок сала, запашний хліб, сироватку в глечик. Той сів їсти, а Кузьма дістав одну пісну варену картоплину, почав її чистити. Їсти хотілося так, що аж гуло в животі, і хоч був із бідної родини, просити не став. Згадав, що вдома ще п'ятеро братів та сестер, а годувальниця – одна мати, батько помер від сухот, тож невідомо, чи залишилося в хаті бодай щось із їжі, чи ні, а йому ось дали картоплинку, бо хтось має пасти корову. Тоді Павло підсів до нього, розклав свої харчі, запропонував: «Давай поїмо разом». Так і

сказав. Якби пригостив шматком – не взяв би, відмовився, а разом можна було пообідати. І таким смачним все здалося, аж світ посвітлішав. Павло не доїв один шматочок сала, віддав Кузьмі. «Віднесеш найменшим, – сказав він, усміхнувшись. – Скажеш: гостинець від зайчика».

Того дня була страшенна спека, тож хлопці погнали корів ближче до озера, щоб там покупатися. Павло шубовснув у воду й поплив на протилежний берег. Кузьма вирішив не відставати, але чи сили не розрахував, чи так охляв від постійного недоїдання, – почав тонути. Павло витяг його на берег, відкачав воду, якої той наковтався. Кузьма попрохав нікому не розказувати, що трапилося, бо хлопці засміють. Павло дав слово тримати язика за зубами, а Кузьма запропонував стати йому братом. Щоб усе було по-справжньому, хлопці ножичком зробили надрізи на руках, і коли заюшила кров, приклали одну до одної руки та поклялися у вічній дружбі. Можливо, вони б товаришували й далі, але за кілька років бездітна тітка з Харкова забрала трьох дітей на виховання, взяла до себе й Кузьму. Раз на кілька років він приїздив у рідне село до матері, найчастіше влітку, і хлопці знову були разом. Далі життя набрало шаленого темпу, і Кузьма все рідше з'являвся в Підкопаївці, а це от приїхав назавжди.

Недовго прожила стара Щербачиха при синові та невістці, за тиждень померла. Здавалося, що все життя чекала його і, дочекавшись, заспокоїлася, лягла на лавку, склала на грудях руки й тихенько відійшла. Кузьма поховав матір, як годиться, та й заходився чепурити стареньку хату. Невеликий спадок дістався, але чи багато йому з дружиною Марією потрібно? Діток у них не було, тож місця на двох вистачить.

Якось не знаходив часу навідати названого брата, а сьогодні випадково зустрів, тож обнялися, похристосалися, перекинулися кількома словами. Чи то час охолодив відносини, чи відчув Черножуков, що вони тепер на різних полюсах? Кузьма Петрович на партійній посаді вже не перший рік, із гідністю витримав чистку лав у квітні цього року, а тепер партія направила його у рідне село з важливою місією. На нього покладені великі надії, які він має виправдати. Село не виконувало план хлібозаготівлі, хоча більшість живе не безбідно. Звичайно, виконати план, який уряд збільшив у півтора рази, важкувато, але потрібно, конче необхідно для держави. У селі півтисячі господарств, і лише десяток із них вели спільний обробіток землі. І що з того? Весною так-сяк гуртом провели посівну, а збирали врожай окремо. Не виправдало надій спільне користування землею, тому й поклали на нього, принципового, безкомпромісного комуніста зі стажем, завдання провести колективізацію та створити нову суспільну власність – колгосп. Якщо впорається – а повинен, бо партія не знає слова «може», є слово «потрібно», – господарство вийде нівроку. Родючої землі тут багато, такий чорнозем, що я тобі дам! Якщо до підкопаївських угідь приєднати ще й два хутори, Надгорівку, що трохи вище села, та хутір Миколаївку, що нижче, то вийде непогане господарство. Навколо є і пасовиська для худоби, і ліс, хоч не так уже й багато. Гарна тут місцина. А якщо проїхати з десятків кілометрів на схід Луганщини або й на південь, то там лише степи та рівчаки, неосвоєна земля, де часом на кілометри простяглися піщані неродючі ґрунти.

Звичайно, один у полі не воїн, тож для координації дій на місці прислали в село уповноваженого від ДПУ[5 – ДПУ – Державне політичне управління.] з Ростова-на-Дону Лупікова Івана Михайловича, комуніста, учасника громадянської війни. Кузьма Петрович уже встиг із ним познайомитися й навіть потоваришувати. Іван Михайлович справив приємне враження, щоправда, був запальний, занадто вже непосидючий та нетерплячий, йому хотілося зробити все й одразу. На місце призначення Лупіков прибув сам, без родини, залишивши дружину з донькою в Ростові. Напевно, це було правильне рішення. Його місія в Підкопаївці була тимчасовою й нелегкою. Хтозна, як зустрінуть селяни нововведення? Можливо, будуть чинити опір? У

селі завжди до нового ставилися насторожено, а тут їм запропонують нове життя, до якого вони не готові. Кузьма Петрович розумів, що краще обрати тактику обережності, щоб одразу не нашкодити, не настроїти селян вороже проти колгоспів. Тому й не поспішав приймати рішення, а впродовж місяця ремонтував батьківську хату, дослухаючись до кожного слова жителів села.

А ось запальний молодий комуніст Іван Михайлович одразу рвався до роботи, готовий в один день змінити все кардинально. Кузьма Петрович по-батьківськи, ненав'язливо порадив йому обжитися в новій оселі – покинутій хаті, підремонтувати дах, бо сусіди вже висмикали зі стріхи добру латку соломи, прикупити в місті щось для господарства. А головна порада – не поспішати, придивитися, хто в селі чим дихає. Молодий комуніст, або, як його вже прозвали, «чекіст», трохи невдоволено попихкав, але послухався старшого товариша. Якийсь час він приводив до ладу своє житло, а потім вони разом почали готуватися до перших загальних зборів.

По-перше, потрібно було обрати нового голову сільради замість старого п'янички. Для цього на партійних зборах прийняли до лав Комуністичної партії Максима Гнатовича Жаб'яка. Він людина порядна, непитуша, з бідняків. Також поповнив ряди партії Семен Семенович Ступак, корінний житель Підкопаївки, людина чесна, справедлива, грамотна, хоча й із бідної родини. Йому селяни довіряли, його поважали за справедливість та розсудливість. Семен Семенович воював у лавах Червоної Армії, був поранений. Осколком йому роздробило кістки ноги, тепер вона не згиналася, і Семен Семенович шкутильгав. Його кандидатуру намітили на голову новоствореного колгоспу, слід було лише вміло підвести до цього людей. Також провели збори та поповнили лави комсомольців кількома бідняками, бо на них, молодих та ініціативних, надія партії, їм своїми руками будувати світле майбутнє. Потрібно створити міцний осередок із комуністів та комсомольців, тоді справу колективізації буде успішно завершено.

Кузьма Петрович підвівся з-за столу, відчувши у тілі весь холод маленької кімнати сільради. Підійшов до грубки, підкинув сухеньких дровець у вогонь. Рано почалася зима й вдарили перші морози. Чоловік підійшов до вікна, задивився на безлюдну вулицю. В таку неgodу добрий господар собаку на вулицю не вижене. А ось і перші перехожі. У скрюченій постаті Кузьма Петрович пізнав стару горбату Секлету. За нею з в'язками хмизу через плече сунув її син, пришепелкуватий Пантьоха. Він то підскакував зненацька, то шкірив дурнувато зуби, то спинявся, щоб поколупатися пальцем у носі. Бідні люди! Воно й мати не зовсім сповна розуму, а ще й народила неповноцінного сина. Добре, що в селі багато жалісливих людей, – і їжу занесуть у їхню хатинку, й сяку-таку одежину. Такі, як Секлета й Пантьоха, запишуться в колгосп, бо їм однаково втрачати нічого, але яка з них користь?

Ось такі, як Чорножукови, дуже потрібні. Вся їхня родина живе заможна. Гордій Серафимович – бондар. Якщо кому бочку треба або нову скриню – йдуть до нього, бо має золоті руки. У його дружини швейна машинка, одна на всі навколишні села, і шие жінка вправно, непогано заробляє. А ще в них сім гектарів землі, трое коней, велике господарство. Другий брат, Федір Серафимович, має не лише вісім гектарів землі, коней та корів, але й свою кузню. Але не вони турбували Кузьму Петровича. Відчував, що найбільшим головним болем стане найстарший, Павло Серафимович. Названий брат мав у своєму господарстві п'ять коней, бичка, шість корів, а ще п'ятнадцять гектарів найкращих земель. До того ж у його власності були сінокіс та березовий гай за селом. І навіть не такі значні статки непокоїли Кузьму Петровича. Головною перепоною могло стати те, що Павло Серафимович користувався повагою односельців. Як трапляться проблеми – біжать до нього, з ним радяться, до його слова дослухаються. Комусь старший Чорножуков дасть слушну пораду, когось пожаліє, комусь допоможе і хлібом, і грішми. Суворий, але справедливий – ось такого перетягти б на

свій бік! Але зробити це буде майже неможливо, бо з молоком матері він усотав поняття «мое» та «я сам собі хазяїн». Із дідів-прадідів такі Чорножукови зрослися зі своєю землею, сплелись корінням так, що по живому не віддереш. Можливо, з часом зміниться його світобачення, й він сприйме спільне господарство, але зараз його «мое» для нього найважливіше. Як його змінити? Як довести, що за колгоспами майбутнє?

Кузьма Петрович ще довго стояв у задумі, дивлячись у вікно, де вже тепер зима посипала свої володіння першим дрібним сніжком. Він не знав напевне, як буде діяти далі, щоб не сполохати Павла Серафимовича, а підійти до нього обережно, можливо, навіть тактовно. «Головне – не поранити звіра, бо перед лицем смерті він може стати небезпечним, – міркував Кузьма Петрович. – Важливо, щоб молодий комуніст не наламав дров – все-таки у нього більше повноважень, але менше стриманості».

Розділ 5

Порадившись, Кузьма Петрович та Іван Михайлович вирішили не запрошувати на перші збори селян уповноваженого з райкому. Метою зборів був не запис у колгосп, а роз'яснювальна робота та агітація. Потрібно донести до свідомості людей, що прийшли нові часи, коли треба відходити від одноосібних хазяйств та створити нове, спільне, більш перспективне господарство. Активісти, новоспечені комсомольці, обійшли всі двори, щоб сповістити про збори в кожній оселі. Звичайно, можна було цього й не робити, бо в селі вже не один день тільки й розмов, що про чекіста та комуніста, яких прислали для створення колективного господарства. До того ж нещодавно побував «у гостях» бандурист Данило. Від нього й дізналися, що повсюди йде колективізація та створюються колгоспи. Ці нові слова, як і зміни по селах, лякали людей, змушували перемовлятися поміж собою. Ніхто не знав достеменно, що їх очікує, а чекання й невідомість зробили людей обережними та настороженими.

Збори мали відбутися в сільському клубі, який знаходився в колишньому панському маєтку. Приміщення було доволі великим, тому його поділили на дві половини. В одній був клуб, в іншій – школа, а збоку пробили двері, де в одній кімнаті була сільрада, друга, з обшарпаними та полущеними стінами, поки що пустувала, тож там складали папери, фарбу та червону тканину для написання гасел, а в кутку примостилися мітла, кілька лопат і лежали дрова. До зборів написали гасло «План до двору, а господар додому!» та вивісили над сценою поруч із портретом Сталіна. Таким було розпорядження Івана Михайловича, який нещодавно їздив на нараду в район та десь закріпив такий напис. На сцену винесли великий стіл, накрили червоною тканиною. У відро з піском встромили древко з червоним прапором, поставили задалегідь на сцені, а перед зборами примостили на стіл лампи для освітлення та графин із водою – теж нововведення Івана Михайловича.

Поступово приміщення наповнювалося людськими голосами. Селяни підходили, віталися, всідалися на довгі лави. Чоловіки пихкали цигарками та неголосно поміж собою розмовляли, обговорюючи погоду. Іноді хтось кидав жарт, і всі вибухали сміхом. Жінок і дівчат було набагато менше. Дівчата шукали, стріляючи очима до гурту хлопців, жінки обговорювали то тільну корову, то дітей, які з першими холодами почали застуджуватися. Одна з жінок дістала торбинку смаженого соняшникового насіння, тож потяглися руки, розібрали по жмені і полетіли під ноги лушпайки. Поміж лавами бігали невгамовні дітлахи, ганяючись один за одним, але їх було небагато – не всі мали взуття, щоб у таку неgodу вийти надвір. Діти притихли, зойно до приміщення зайшов чекіст. Ще б пак! Він був одягнений у шкіряну

блискучу куртку, від нього пахло одеколоном, але не це так привернуло увагу дітей. На поясі чоловік мав кобуру, з якої виглядав наган. Хлопчак зачаровано, з роззявленими ротами розглядали зброю.

- А він справжній? - запитав найменший, тицяючи пальцем на наган.

- Атож! - повагом сказав старший. - Звичайно, що справжній! - додав він та насунув картуза малому на очі, і всі хлопчак засміялися.

- І патрони в ньому є? - запитав невгамовний малий, поправивши на лобі картуза.

- Еге ж! Не кукурудзою ж він заряджений! - пояснив старший, а всі одразу засміялися, підтримуючи друга.

- А в кого він буде стріляти? - знову спитав цікавий до всього малий.

- У ворогів. У кого ж іще?!

Хлопчак на мить замовкло, не зовсім розуміючи, де ті вороги, в яких потрібно стріляти.

- От якби він дав мені постріляти! - зітхнув малий.

- То піди попроси.

- Не дасть! А якби дав, то я поцілив би в діда Панька за те, що він мене кропивою відшмагав за ті два яблука, які я восени вкрав прями́сінько у нього з-під носа! - сказав хлопчина, викликавши знову сміх.

- Цитьте! - прикрикнув хтось із чоловіків, і хлопчак побігли в кінець зали та примостилися на долівці попід стіною. У цей час на сцену вийшли кілька людей і сіли за стіл.

Кузьма Петрович підвівся, й гамір потроху вщух. Щербак огледів присутніх. Пелехи сизого диму огортали притихлих на лавках людей. На нього дивилися сотні селян - хто з цікавістю, хто насмішкувато, хто з недовірою.

- Товариші! - почав свою промову Кузьма Петрович. - Дякую вам, що знайшли час та пристали на пропозицію прийти на збори. По-перше, дозвольте представити, якщо ще хтось не знає, оперуповноваженого від ДПУ, комуніста, чесну та поважну людину Лупікова Івана Михайловича, - сказав він, і приміщення вибухнуло реготом, бо хтось із чоловіків одразу його озвучив по-новому, додавши «за» попереду слова. Іван Михайлович побуряковів. Щоразу до його прізвища причіпляли спереду оте «за», від чого воно ставало до реготу смішним та образливим. Кузьма Петрович витримав паузу, поплескав у долоні. До нього приєдналися оплески із зали.

Іван Михайлович підвівся, кивнув головою, а Кузьма Петрович оголосив перший пункт черги денної - вибори нового голови сільської ради. Кандидатура Максима Гнатовича Жаб'яка була підтримана одноголосно, чи тому, що була ним запропонована, чи то й справді всі були згодні, чи це питання найменше всіх цікавило. З другого питання Кузьма Петрович надав слово Івану Михайловичу. Почав він промову про невиконання селянами планів хлібозаготівель. Довго розказував, яке важливе для держави виконання плану, бо «країна на вас покладає надію і не допустить саботажу ні в якій формі».

- Ви ж не вороги державі, яка вчить ваших дітей у школах зовсім безкоштовно? Діти пролетаріату, діти робітників на будівництвах, на заводах, у місті повинні бути нагодовані. Чи не за це ми проливали кров у

Громадянській? – палко промовив Іван Михайлович. Товстенський, низького зросту, з рідким руським волоссям, він говорив запально, аж розчервонівся, і на лобі виступив піт.

– А наші діти нехай ходять голодні? – почувся чоловічий голос.

– І ваші повинні бути ситі!

– Якщо виконати план по податках, то доведеться колупати зі стін крейду та годувати нею дітей, – зауважила якась жіночка.

– Шановна... – почав був Іван Михайлович, але жінка його перебила:

– Не шановна я тобі. Називай мене як хочеш, але своїх дітей голодними я не залишу. Прийди до хати, подивися, як ми живемо і чи є з чого той твій план виконувати.

Люди невдоволено загули, мов бджоли у вулику.

– Ось про це я й хотів із вами побалакати, – продовжив Іван Михайлович, й голоси почали стихати. – Ви можете змінити своє життя на краще вже сьогодні, зараз, не чекаючи, що хтось нагодую ваших дітей. Мене направили у ваше село для побудови нового, світлого та ситого життя. І це життя буде щасливим! Жили погано, працювали у наймах, були батраками, а будете господарями на своїй землі! У селі буде електрика, збудуємо дитячий садок, і вам, жінкам, не доведеться дітей залишати самих вдома, вони будуть нагодовані та доглянуті. Організуємо спільні кухні, де ви будете безкоштовно харчуватися. Для цього ви всі повинні об'єднати свої землі та господарства в одну спільність, тобто створити колективне господарство, яке має назву колгосп. Згадайте, як у народі кажуть: «Гуртом і батька легше бити». Чи не так, товариші? – Іван Михайлович обвів поглядом притихлих людей. Якийсь час була мертва тиша.

– У нас уже було суспільне користування землею, – порушив тишу старий Пантелеймон. – І що з того вийшло? Скотина ледь не померзла, а врожаю було як кіт наплакав.

– А що ви хотіли, щоб десять чоловік підняли країну? І чим вони мали обробляти ту землю? Ні коней вдосталь, ні реманенту – нічого в них не було. Ось на зміну їм ідуть колгоспи, де все буде спільне, – схвильовано промовив Іван Михайлович.

– І молодиці спільні? – посміхнувся дід. – Тоді я згоден, може, якусь спільну молодицю хоч за груди потримаю! – пожартував він, але засміялися лише дівчата. Чоловіки сиділи похмурі.

– Жартувати будемо, коли створимо колгоспи, – зауважив Іван Михайлович. – А зараз я хочу, щоб ви зрозуміли, яке щасливе життя вас чекає в майбутньому. Лише в колективному суспільному господарстві кожен із вас стане господарем. Вступите добровільно в колгосп – навесні отримаємо трактори. Йде нове життя, на зміну коням прибуде нова техніка.

– А й справді, – знову заговорив Пантелеймон, – навіщо мені кінь, коли все одно сіна не вистачає, щоб його прогодувати?

– Клепки у тебе не вистачає, а не сіна! – крикнула з місця Одарка, молодиця в картатій хустці. – У добрих господарів усього вдосталь, а ти поменше б у чарку заглядав, а більше б на сіножаті працював!

– Та я...

– Тихіше! – Іван Михайлович постукав олівцем по графіну. – Тихо! Заспокойтеся! У колгоспі всі будуть однакові. Вам не доведеться працювати з ранку до ночі. Всі будуть працювати однаково й отримувати нарівні з усіма.

– Тоді хай іде до вашого колгоспу Пантьоха й працює! – кинула Одарка, й зала вибухнула сміхом.

– І Секлету забирайте – вона вам план дасть! – додав хтось із чоловіків. Пантьоха розплився в широкій посмішці від такої уваги до нього. Він вишкірив рідкі жовті зуби й почав дурнувато гикати та підскакувати на місці. Стара Секлета лише кліпала очима, не розуміючи, у чому річ.

Іван Михайлович знову постукав по графіну, закликаючи до уваги. Доки він продовжував описувати світле майбутнє в колективному господарстві, Кузьма Петрович уважно спостерігав за родиною Чорножукових. В останньому ряду на лавці сиділи брати: Павло, Гордій та Федір. В один ряд – мовчазні, здорові, кремезні, охайні, гарні та горді. До цього вони не зронили жодного слова, не встрявали в розмови. Не здогадаєшся, про що вони думають, думки старанно приховані за вусами та густими бородами. Поруч із ними сидів син Павла Серафимовича Михайло. Іноді він хотів вступити в розмови, але скося кидав погляд на батька й мовчав. Поруч із ним – донька Павла Серафимовича Ольга зі своїм чоловіком Іваном. Вона склала руки на грудях й слухала виступи, примруживши очі.

– Тож я сподіваюся на вашу свідомість, товариші! – палко промовив Іван Михайлович. – Тепер прошу питання.

– Тобто ми повинні все своє нажите добро віддати в колективне господарство? – запитав чоловік із густими чорними бровами, мнучи в руках шапку.

– Чому ж таки все? Колгоспникам залишать наділи землі, щоб могли вести домашнє господарство. Але навіщо вдома тримати три коня та три корови? Досить і однієї корови, щоб напоїти свіженьким молоком дітей, а коні будуть у спільному господарстві. Для них ми збудуємо великі стайні, для корів – корівники, разом, спільним зусиллями заготовимо сіно на корм. Ви будете працювати та отримувати за свою роботу хліб, і не буде боліти голова про те, чи вистачить сіна до весни, чи ні.

Іван Михайлович намагався якнайкраще розписати перспективи спільного господарювання, навіть не забув наголосити, що голову колгоспу теж будуть вибирати на зборах голосуванням. І знову ж наголосив на тому, що необхідно виконати план заготівлі.

– То нехай багаті потрусять свої калитки, – подав голос один із братів Петухових, Семен. Він із братом Йосипом та матір'ю жили навпроти Чорножукових. Незадовго до зборів брати вступили до комсомолу, тож мали повне право голосу.

– Потрусимо і багатіі! – підтримав його Іван Михайлович. – Досить експлуатувати народ! Створимо групи, які перевірять їхні комори, перерахують не тільки корів та коней, а й кожну курку. Змусимо їх заплатити індивідуальний податок! Притиснемо так, що аж пір'я сипатиметься! – вже не говорив, а кричав розчервонілий чекіст. Кузьма Петрович зрозумів, що потрібно якось зупинити його, бо наламає дров. Просив же не гарячкувати, не поспішати, дати змогу селянам подумати, порадитися між собою, так ні, все по-своєму. Кузьма Петрович, рятуючи становище, непомітно для сторонніх шарпнув Лупікова за полу куртки. Той на мить відволікся, повернув голову.

– Якщо такий розумний, то йди до колгоспу, – сказала Семену рожевошока Одарка. – Там усій вашій родині знайдеться місце. І тобі, й Пантьосі, і братові, і вашій матері. Один дурний та вас трійка ледарів – добрий колгосп вийде!

– І втрачати нічого, бо за життя не надбали нічого! – подав хтось голос.

– Ледацюги такі, що скоро й на даху будяки виростуть, – почулося з зали.

– Ні самої хати, ні вас серед кропиви та будяків не знайдуть! Пропаде колгосп.

– Стара Ониська наварить самогону, корів напоять, ті поснуть п'яні, й на пасовисько не потрібно буде гнати!

– А чому б їм не йти до колгоспу? Що їм втрачати? – запитала та сама жінка. – Хіба що будяки. Захотілося господарем на чужих землях бути? А ось вам! – жінка скрутила велику дулю, тицьнула братам. – Виходить, одні все життя спину гнули, горбатилися з ранку до ночі в полі, а тепер віддай все у спільне господарство, щоб Петухови стали хазяями? Господарями на моїй землі та над моїми коровами?! Не буде такого!

Жінка розбурхала море, зашуміли люди, заговорили поміж собою. Іван Михайлович намагався заспокоїти схвильованих людей, але буря вже сколихнула людську свідомість. Одні Чорножукови сиділи стримано та гордо, навіть словом між собою не перекинулися, ніби все, що навколо відбувається, їх не стосується.

– А якщо я не захочу йти до вашого колгоспу? – знову запитала Одарка.

– Змусимо! – швидко відповів Іван Михайлович.

– Як? Наган свій дістанеш?

– Потрібно буде – дістану!

– З кобури чи зі штанів? – насмішкувато запитала жінка, й усі зареготали.

– Можете зубоскалити, – сказав Іван Михайлович, – але платити податки, виконувати план хлібозаготівлі та вступити в колгосп ми вас змусимо, якщо навіть доведеться прийняти радикальні міри.

– Які міри? – перепитав Пантелеймон.

– Будь-які міри, але результат буде – це я вам обіцяю. Комуністична партія дала мені наказ, а я не звик відступати. Даю вам час подумати над моїми словами. На наступних зборах будемо писати заяви про добровільний вступ до колгоспу, – закінчив свій виступ Іван Михайлович.

Люди вже не шуткували. З похмурими обличчями посунули до виходу. Кузьма Петрович помітив, що на вулиці більшість селян обступила Павла Серафимовича, але чоловік ввічливо розпрощався, і брати Чорножукови мовчки розійшлися по домівках. За мить їхні постаті розчинилися у темряві.

Зима оповила село туманом. Ще вранці мряку змінив рясний холодний дощ, по обіді калюжі заблищали тоненькою кіркою льоду, а надвечір вітер ушух, ніби стомився сам від такої непостійності, впустивши на землю суцільну темінь та мряку. Хатини покліпували підсліпуватими вікнами, не розуміючи примхи природи. Село майже спорожніло – усі жителі, товчучи ногами багнюку, попленталися на збори. Вдома залишилися хіба що немічні старі та деякі жінки з малими дітьми. Варя теж не пішла. Що їй там робити серед чоловіків і дідів? До того ж занедужала мама. У неї знову нестерпно пекло у грудях. Варя вже не раз натякала, що потрібно поїхати до лікаря у місто, але мати своє гне: «Як тільки в грудях кольнуло, то й до лікарні бігти? Полежу, відпустить потроху – й слава Богу. Роботи повно, а я боки відлежуватиму? Ні, такого не буде». Батько йшов на збори, тож мати поривалася теж піти, насилу вдалося вмовити її полежати вдома та відпочити.

Варя швиденько позачиняла хліви, нагодувала Тумана, перевірила, чи спить бабуса, потім мершій накинула козушок, схопила хустку й вислизнула надвір. А там сіро, непривітно, сіється дрібна мжичка, небо у полоні важких хмар. Село сумовито принишло. Мліючи серцем, Варя вдивлялася у темряву, боялася зустріти когось із людей. Ніде нікого. Дівчина закуталася в хустку й швидко пішла вулицею. Під ногами чавкала багнюка, тому здавалося, що за нею хтось іде назирці. Варя зупинилася, віддихалася, огледілася: здається, нікого. Чи прийде на побачення Андрій, чи пішов, як усі, на ті збори? Різні думки вирували в ній, але почуття було одне: Варя хотіла бачити Андрія зараз, сьогодні, а не колись. Вони не зустрічалися лише три дні, а здавалося – вічність. Яке це щастя – чути його голос, торкатися щоки, пити цілющі поцілунки! Хотілося знову відчувати тепло його тіла, пригорнутися, сховатися в обіймах від усіх негараздів і забути про все на світі! Тільки б бути разом! Насолоджуватися кожною миттю, запам'ятати кожне слово, щоб потім ночами жити тими словами, смакувати ними, як стиглою ягодою, й засинати щасливою. Чи кожному випадає таке щастя? Нехай і таємне, нічне, скритне, але від того воно не стає меншим, навпаки, в їхніх таємничих побаченнях був присмак меду: коли з'їси, то ще довго все здається солодким-пресолодким, смачним-пресмачним.

Село наче вимерло. Лише де-не-де мерехтіли тьмяним світлом вікна та сірий дим із димарів зливався з непривітною мрякою. Ще кілька хат – і Варя за селом. Із настанням холодів закохані вже не зустрічалися в березовому гаю. Місцем їхніх побачень стала велика старезна верба, що самотньо примостилася в кінці вузької вулички за останньою хатою. Під її гілками вони ховалися від негоди, а за товстим, у кілька обхватів, стовбуром можна було укритися від сторонніх очей.

Варю охопило радісне хвилювання, коли вона побачила темну постать біля верби. Прийшов-таки! Дівчина побігла, не стримавши бажання швидше опинитися в обіймах коханого. Андрій радісно й зворушено усміхнувся, міцно притис Варю до себе. Всі слова, які вона припасла на цю зустріч, одразу кудись зникли, розтанули в його усмішці, залишивши тільки почуття неймовірної ніжності.

– Любий, мій коханий, – промовила вона й похитнулася – підігнулася коліна, а тілом побігла тепла хвиля.

Здавалося, час зупинився, даючи закоханим насолодитися один одним. Андрій розстібнув козуха, притис дівчину до розпашілого тіла, ховаючи її від холоду й усього світу.

– Моя мила, моя Варенька, кохана, єдина, найкраща в усьому світі, – шепотів він, покриваючи поцілунками розчервонілі щоки, ніс, губи, очі дівчини. Її невіддільна краса та ширість зводили юнака з розуму. Коси

дівчини пахли ромашкою й ще чимось таким ніжним, дівочим, від чого в голові паморочилося та шуміло.

– Любий, мій любий...

Варі хотілося розчинитися в його голосі, у гарячому від пристрасті подиху й зникнути десь, де не буде нічого й нікого, окрім їх двох та безмежного кохання...

– Як я чекала на нашу зустріч, – сказала Варя, опанувавши себе, й зворушливо усміхнулася.

– Я також, – сказав юнак, збентежено дивлячись добрими темно-карими очима. – Мені здавалося, що ця ніч ніколи не настане. Або ти не прийдеш, – додав він.

– Я?! Навіть якщо камені з неба посиплються, я прийду до тебе. Ти – мое життя, мое повітря, моя душа, мое серце. Буває так? Чи це лише у мене? – запитала Варя, дивлячись у вічі коханого широко відкритими очима.

– Напевно, такі почуття у всіх закоханих, – відповів хлопець, пригортаючи до себе Варю. – А ти й справді схожа на ластівку, – додав він, – точніше на ластовенятко, таке худеньке, маленьке та тепле.

– Недаремно ж тато так мене прозвав.

– До речі, про батька. Ми домовлялися по осені побратися, а ти досі не поговорила з батьком, – дорікнув Андрій.

– Яюсь не було слухного моменту, – зітхнула Варя. – Ти думаєш, я не хочу, щоб ми були завжди разом? Щоб не доводилося ховатися від людських очей? Чи не хочу я, щоб ми лягали разом в одну постіль, а прокинувшись, я відчувала поруч твоє тепле від сну тіло?

– Давай я сам з ним поговорю, скажу, що ми кохаємо одне одного і я готовий заслати сватів. Якщо батько думає, що я зазіхнув на твій новий будинок чи його статки, то я можу тебе забрати до себе. Колись збудуємо собі нову хату й будемо жити.

– Навіщо ти так? – Варя з докором пильно подивилася в його очі. – Чи можна порівнювати почуття зі статками? Кохання не має своєї міри, воно не має меж, не має кінця. Воно або є, або його немає. Невже б ти мене не кохав, якщо б я була з бідної родини?

– Тоді б нам було легше побратися. Бо закрадається думка, що я, бідняк, хочу вилізти зі злиднів, одружившись на дівчині з приданим. Я поговорю з твоїм батьком завтра ж! Питання лише в тому, чи погодишся ти піти до мене проти волі батьків?

– Ой, не знаю, Андрійку, не знаю! – із грудей Варі вирвалося стогоном. – Зізнаюся, що могла б уже не раз поговорити з батьком, але боюся. Мені страшно навіть подумати, що буде з нами, якщо він відмовить. Тільки подумаю про це, одразу ж так лячно стає! Якщо він буде проти, то ми не зможемо бачитися. А якщо я не буду тебе бачити, то не витримаю! Мое серце розірветься на шматки!

– Але ж ми зможемо жити в мене!

– Я довго думала над цим. Розумієш, я кохаю тебе до нестями, але ж люблю своїх батьків. Чи можу я знехтувати немичною бабусею, полишивши її без нагляду? Чи зможу наплювати в душу мамі та татові, які мене так люблять?

Вони все життя мені присвятили, тяжко працюють з ранку до ночі заради мене, щоб я мала все. Щоб було і на столі, і до столу, і хліб, і до хліба. Сказати «до побачення», крутнути хвостом – значить, потоптати їхні почуття, перекреслити ім життя... Неправильно це, несправедливо. Так не можна, бо вони мені дали життя, і я повинна з ними рахуватися й поважати і їх, і вибір, який вони зроблять. А якщо вони не захочуть нашого одруження? Ти розумієш, що зі мною буде?! – спитала у відчай Варя, і в її блискучих очах заискрилася сльозинка.

– Що ж тоді нам робити?

Варя пригорнулася до коханого, поклала йому голову на плече. Обое мовчали, розуміючи, що так довго тривати не може, якщо дізнається Павло Серафимович про їхні таємні побачення, може вибухнути гнівом. Мати з ним розмову – можна своїми руками покласти край побаченням.

– Від долі не втечеш, – нарешті Варя порушила мовчанку. – Дай мені тиждень, і я поговорю з батьком. Буде проти – благатиму на колінах. Сподіваюсь, що зумію розчулити його серце.

– Дай-то Бог.

– Мені так приємно, що ти прийшов до мене, а не пішов на збори!

– Що я там забув? Завтра все від людей дізнаюся.

– Тільки й мови про ті колгоспи та податки. Чомусь мені тривожно, – зізналася Варя. – Таке відчуття, що має трапитися щось лихе, недобре. Знаєш, як буває перед грозою? Настає така блага тиша, сонце світить, аж раптом як гримне! Налетить нізвідки чорна хмара, впаде на землю дощем, а небо розколють зловісні блискавки. Ось і зараз таке. Село принишкло, притихло, хати ніби поховалися, поприсідали за тинами та парканами, ніби очікують змін на гірше. Добре пташкам – вони краще людей відчувають наближення грому. Люди розумніші за птахів, а відчуття у них гірші. Але серцем, душею чую, що над нашим селом нависли чорні хмари, а грім ось-ось загримить.

– Дурненька моя дівчинка, – сказав Андрій лагідно. – Це в тебе від хвилювання перед розмовою з батьками.

– Ні. Так буде, – мовила Варя, не помітивши, що повторила слова Уляниди. – Обніми мене міцніше, коханий! – попрохала вона.

Розділ 7

Нічого не сказав односельцям Павло Серафимович, хоча добре бачив на стривожених обличчях питання. Батько ще в дитинстві вчив його не поспішати приймати рішення чи плести язиком, не обдумавши кожне слово. Може, тому він виріс небагатослівним, скоріше мовчуном. Павло Серафимович ішов додому сам, вслухаючись у шльопання чобіт по багнюці. Де-не-де калюжі взялися тоненьким склом льоду, і коли чоловік наступав на нього, лід із тріском ламався. Павло Серафимович ще не знав, що робити далі, але погане передчуття тиснуло груди зсередини. Відчував серцем: зміни неминучі, життя вже не буде колишнім.

У старенькій хаті світла не було. Мати, напевно, спить, а якщо і не спить, то їй світло не потрібне, бо вже давно для неї дня не існує,

залишилася сама ніч. Варя теж спить. Молода, їй потрібно відпочити, бо від світанку до смерку на ногах. А ось дружина його чекає – про це сповістило ледь помітне світло у вікні. І наробилася за день так, що ні ніг, ні рук не відчуває, і захворіла, а не лягла відпочивати, поки чоловіка немає вдома, лише світло у лампі зменшила, щоб гасу менше вигоріло.

– Надю, ти спиш? – тихо спитав Павло Серафимович, знімаючи кожуха, хоча добре знав, що дружина чекає на нього.

– Як би я заснула, коли все село на зборах? – відповіла жінка й підвелася з ліжка. – Може, повечеряєш?

– Ні, не хочу нічого, – відповів тихо. – Ти лежи, відпочивай.

– Розкажи, що там говорили.

Павло Серафимович не поспішав із відповіддю. І лише коли ліг поруч із дружиною, мовив:

– У колгоспи агітують, хочуть, щоб добровільно вступали та віддали і землі, і господарство. Потім разом, усім селом, обробляли землю тракторами.

– Як то разом?

Павло Серафимович із подробицями розповів дружині те, що почув на зборах, бо знав, що не заспокоїться, поки все не дізнається. Потім сказав:

– Ти спи. Не запитуй ні про що, бо мені треба подумати.

Чоловік ліг на спину, підклав руки під голову, заплющив очі. Він знав – ніч буде безсонна. В голові лихоманили різні думки, перепліталися спогади. Чомусь згадалося дитинство, коли хотілося бігати з хлопцями та катати колесо курними вулицями, стріляти з рогатки, купатися в озері, лазити по деревах, красти зелені яблука у сусідів, вранці спати досхочу, але на це було так мало часу! З самого ранку піднімали батьки – й одразу ж до роботи. Чи кого бентежило, що ночі сну ніби й не було, а коли гнав скотину на луки, очі самі злипалися. Одного разу впав посеред дороги й умить заснув. Якби не сусідка баба Ганя, череда корів могла б затоптати його. Чи звинувачував він зараз батьків? Звичайно ж, ні. Робота з дитинства стала рушієм його життя.

У батька був шматок землі, який потім ставав більшим та ширшим. Кожен метр зароблений потом та непосильною, надлюдською працею. До їхніх земель ще до столипінської реформи додався клопоть дружини Надії, яка колись була сусідкою. Усі Чорножукови жили великою родиною у невеличкій батьківській хаті: батько, мати, бабця, два брати та Павло Серафимович з дружиною Надією. Вони б і раніше могли збудувати собі окрему нову хату, але треба було і поля обробляти, і давати лад господарству. У їхній дружній сім'ї Надія народжувала дітей. Спочатку з'явилася Оля, потім – Михайло, по тому – четверо дівчаток, які, не встигнувши пожити, померли. І що дивно: у великій родині Чорножукових ніколи не було чвар, бо на них не залишалося часу. Лише робота, робота, робота.

І аж після Жовтневої революції, коли вся працьовита родина отримала ще шмат землі, частину господарства, корів та коней розпродали, щоб побудувати Гордію та Федору окремі нові хати та придбати для них реманент. Гордій став бондарем, Федір – ковалем і мав свою кузню, а Павло Серафимович залишився в батьківській оселі, на рідній землі. Їхній батько Серафим дав синам наділи, передав у спадок Павлу родинні коштовності –

царські червонці, саморуч зробив дубову труну, наказавши поховати його не на кладовищі, а за старим обрядом на краю свого наділу. «Щоб і на тому світі відчував, що лежу у своїй землі», – пояснив батько та незабаром помер чи то від якої хвороби, чи від тяжкої праці. Сини виконали бажання батька й поховали його у сливняку, на своїй землі.

У цей час до їхнього наділу додався шмат сусідської землі, а потім Павло Серафимович іще один докупив. Не вкрав ні метра, все заробив своєю працею. І нову хату вони з Надією самі побудували, і сина Михайла не залишили без житла та землі, і Олі у придане наділ дали, і Варі будинок уже добудовують. Павло Серафимович міг дивитися просто у вічі кожному односельцю: він ніколи ні в кого нічого не позичав, нічого не вкрав, все заробив своєю працею. Було таке, що взимку недоїдали, але зерно на посів завжди було в коморі, тоді як інші могли його продати чи з'їсти, а навесні ламали голову, чим засіяти землю. Павло Серафимович ніколи не проходив повз жебраків – завжди подавав милостиню. Сусіди іноді просили в борг. Якщо бачив, що родина працююча, але опинилася у скруті, допомагав, ледарям – відмовляв. Якщо дізнавався, що зерно пішло не на посів, а господарям на стіл – вдруге не давав.

Звичайно, були й заздрісники, яким здавалося, що на нього багатство з неба сиплеться, але більшість селян його поважали. Можливо, тому, що він тонко відчував землю та її примхи. Ніхто в селі не міг напевно знати, коли краще сіяти зернові, коли садити картоплю чи починати жнива. Здатність відчувати землю передалася йому від матері. Коли був ще дитиною, одного разу навесні мати вивела його рано-вранці в поле. Батько вже орав кіньми землю, і за ним тяглися рівні пласти, схожі на масло. Щойно зорана земля парувала, як тільки-но здоене молоко.

– Бачиш, синку, земля дихає, – сказала мати.

– Хіба вона жива? – запитав він.

– Ще й як! Приклади долоньку до земельки, – наказала мати. – Що відчуваєш?

– Дихає! – схвильовано сказав він, бо й справді здалося, що відчув легкий подих.

– А ще що? – запитала мати.

– Вона холодна.

– Так. Бо ще не зігріта після зими теплом наших рук. Я навчу тебе відчувати не тільки її холод, а й тепло та щедрість, – сказала мати.

І таки навчила відчувати на дотик тепло землі та зміни температури. Та чи зміг би він так розуміти землю, якби кожен клаптик не був зрошений не лише дощами, а й рясним потом? Перша думка після сну: що потрібно сьогодні зробити? Остання перед сном: що буде робити завтра. І так весь час, хіба що мав відпочинок у свята, та й то у такі дні руки свербіли без роботи й почувався злодієм. І як то сусіди навпроти живуть? Небагато землі мають, та й тій ладу не дадуть – що й посіють, то до пуття не доведуть, бур'яни вище хати буяють, а їм байдуже. Буряк виростять, так не про цукор дбають, а про самогон. І сама стара Ониська ледача, й сином до землі любові не прищепила. Семен та Йосип вимахали такі, що головою стелю підпирають, а які ж ледачі! Дійшло до того, що взимку біля печі зробили в стіні дірку. Все село прибігало та заглядало через тин, щоб побачити, як з хати через отвір вилітає надвір попіл, а потім у дірці з'являється стара подушка – затичка, щоб не змерзнути. Люди регочуть, а їм байдуже! Очі у Сірка позичили, чи що?! Ось такі Петухови і заздрять Чорножуковим.

Ось із такими поруч запропонували працювати в колгоспі. І не тільки працювати, а ще й віддати добровільно свою землю та худобу. Віддати землю?! Свою землю?! А не подавляться нею? Навіть уявити страшно, як можна довірити свою землю таким, як Петухови!

І чому він повинен віддати комусь свої поля? Стільки років гарувати задля того, щоб діти, онуки були ситі, щоб не доводилося їм голодувати та так багато працювати! І все, що надбав потом і кров'ю, потрібно добровільно віддати у спільну власність. А навіщо йому щось спільне, якщо є своє? Вийдеш рано-вранці на поле, де колоски стоять налиті та пухляті, як діжечки, торкнешся їх рукою – аж дух захоплює від радощів та гордошів, відчуття, що все це твоє, зрощене самотужки, зрощене потом, виплекане мозолястими руками. Знаєш, що хліб – це життя, і це життя ти сам виплекав для свого ж добробуту, для своїх рідних людей. І ось усе це потрібно за так комусь віддати? Не буде цього ніколи! Ні-ко-ли! Хай уб'ють його, нехай закопають на своїй землі, а не на суспільній власності! Бідний батько! Якби він чув усе це, то перевернувся б у могилі. Добре, що мати вже нічого не розуміє та не бачить.

Аж запоморочилося Павлу Серафимовичу від таких роздумів. А ще болючіше було припустити, що все надбане добро можуть відібрати силою. Він гнав від себе цю думку, не даючи проникнути в серце та затьмарити розум.

– Залякують, – втішав себе Павло Серафимович. – Не може бути, щоб ось так прийшли та все забрали. Не може бути життя таким несправедливим до мене. Прости мене, Боже, грішного! – прошепотів він та перехрестився.

Він знав, що завтра прийдуть до нього за порадою брати. Що їм сказати? Кожен із них має вирішити самотійно, що робити далі, бо він сам напевно не знав, як вчинити правильно. Але свою землю він так просто нікому не віддасть.

Павло Серафимович відчув, як від лежання в одній позі затерпи ноги та руки, нила спина. Він намагався не ворочатися, щоб не заважати жінці спати, хоча знав, що і її обсіли тяжкі думки. Неспроможний більше лежати, чоловік тихенько підвівся, розправив плечі, підійшов до вікна. Тяжка ніч роздумів. За вікном темінь, і в душі не видно просвіту. Намагався зазирнути в майбутнє, але воно теж видавалося темним, як ця ніч. Раптом він почув, як тихенько рипнула хвіртка і по двору майнула чиясь тінь. Павло Серафимович босоніж вискочив надвір.

– Хто там? – крикнув у темінь, не забувши прихопити з собою кочергу, що стояла біля печі.

– То я, тату, – почув голос Варі.

– Що ти робиш посеред ночі?

– Надвір захотілося, то виходила, – відказала Варя вже з порогу будинку.

– Чи на вулицю бігала по нужді?

– Мені здалося, що хтось блукає під вікнами нової хати, тож ходила подивитися.

– Нікого там немає, – сказав він. – Туман он спить як убитий. Йди відпочивай, Ластівко.

– Добре, тату, – відказала Варя. Павло Серафимович пішов до хати, коли за донькою зачинилися двері.

- Що там трапилося? - запитала дружина.
- Нічого, - відповів чужим зніченим голосом.
- А чому ж тоді з кочергою побіг?
- Все добре. Щось привиділося... Спи вже, глуха ніч надворі.

Розділ 8

Вранці Варя намагалася не потрапляти на очі батьку. Їй здавалося, що він уже знає про її втаємничене кохання і мовчить, випробовуючи доньку на чесність. Такі думки дівчину хвилювали, змушували серце несамовито калатати у грудях, від чого руки тремтіли, і вона ледь не розлила молоко з глечика. Але батько поведився так, ніби нічого не сталося, хоча в його стурбованому обличчі можна було помітити якесь невдоволення. Ще б пак! Із самого ранку прибігла Ганнуса і заторохтіла про вчорашні збори.

- Все село гуде! - казала вона півголосом, допомагаючи Варі накидати вилами сіно у ясла коней. - І що тепер буде? Ви підете писати заяву? Що каже батько? - засипала питаннями подругу.

- Нічого не знаю, - неохоче відповіла Варя.

- Як то?!

- Послухай, - Варя забрала з рук Ганнусі вила, - щось мені зле, я хочу відпочити, тож іди додому, потім поговоримо. Добре?

- Як скажеш, - Ганнуса невдоволено поморщилася. - Я ж хотіла як краще.

Від матері Варя дізналася, що надвечір прийдуть дядьки, брати батька, напевне, завітає Михайло та Ольга з чоловіком. Потрібно Чорножуковим подумати, вирішити, що робити далі, а без слушної поради найстаршого Чорножукова ніяк не обійтись. Зазвичай їхня велика родина збиралася разом на свята, тоді Варя з матір'ю ретельно готувалися до зустрічі гостей: прикрашали хату вишиваними рушниками, серветками та скатертинами, готували багато страв. Хоча сьогодні родина збереться з іншого приводу, мати попросила батька зарубати курку і почала її патрати. Варя тим часом помила підлогу, простелила випрані ткани половики, приготувала чистенькі рушники для гостей і розтопила піч. По тому дівчина начистила картоплю, порізала на шматки курку, склала у великий чавун, додала туди підсмаженої на салі цибульки, посолила, залила водою. Вона розсунула кочергою головешки у печі, вправним рухом підчепила рогачами величенький чавун і відправила його у піч. Причинила заслінку й з полетшенням зітхнула: можна хвилюк перепочити і йти терти буряк.

Як і очікувалося, надвечір завітали брати Павла Серафимовича Гордій та Федір. Прийшли самі, без жінок. За ними надійшов син Михайло, а останніми ступила до хати Ольга з чоловіком Іваном. Павло Серафимович сів на почесне місце за великим дубовим столом, який Варя встигла застелити свіженькою білою скатертиною з вишитими на ній барвистими пташками. Обабіч сіли брати, потім - син та зять, а Ольга, кречучи, примостилася на краю ослінця. Поки Варя з матір'ю клопоталися біля печі, Павло Серафимович порізав паляницю житнього хліба, подав особисто кожному чималі шматки. Посеред столу з'явився великий глиняний полумисок із картоплею та куркою. Від м'яса, яке розімліло в жару печі, йшов такий

запах, аж у Варі забурчало у животі. Лише зараз вона згадала, що за клопотами з самого ранку в роті не було ні росинки. Дівчина швиденько вручила гостям рушники та ложки, не забувши подати батькові його улюблену дерев'яну. Ложка з одного боку вже злизалася, колись яскраві квіточки на ній майже стерлися, але батько ніяк не хотів її замінити на металеву. Павло Серафимович запросив усіх до вечері, і якийсь час було чути лише постукування ложок і плямкання.

Поступово почалися розмови. Обговорювали уповноваженого комуніста Лупікова, не забувши посміятися з його нового прізвища з приставкою «за» спереду. Підкопаївці якщо вже когось назвуть, то приклеїться слово так, що і тій людині вистачить, і наступному поколінню буде вдосталь. Не забули згадати про приїзд до села Щербака, поговорили про нового голову сільради Жаб'яка і аж потім торкнулися зборів. Говорили переважно брати Федір, Гордій та Павло. Михайло взагалі в розмову не втручався, спробував докинути свою копійку Іван, але Ольга так смикнула його за рукав, що той одразу замовк і надалі сидів тихо та сумирно. Поруч із дебілою жінкою з великим животом Іван, худий, із вузькими плечима та тонкими довгими руками – здавався чи не вдвічі меншим.

Чоловіки були одностайні в тому, що несправедливо, неправильно і не по совісті забирати силою у них нажите роками тяжкої праці.

– Хай ідуть в колгосп ті, хто бажає, – розмірковував Гордій. – Якщо їх все влаштовує, то нехай працюють разом. Чи ми проти? А мені навіщо той колгосп? Виходить, що ми, Чорножукови, гнули спину, щоб надбати землі, худобу, реманент і віддати комусь? Чому мені ніхто нічого не дав, не подарував? Мені, значить, дулю, а я повинен комусь забезпечити краще майбутнє? Де ж справедливість?!

– Я став добрим ковалем, – вступив у розмову Федір. – Власноруч збудував свою кузню. До мене йдуть люди з сусідніх сіл, бо знають, що за роботу багато не візьму і краще за мене ніхто не зробить. Чи я кого обманув? Чи ціну загнув таку, що не можна сплатити? Чи зобидив вдову? Чи відмовив кому в допомозі? – Федір помовчав, обвів присутніх поглядом. – А моя дружина світу Божого не бачить, бо з ранку до ночі то у полі, то на городі, то біля скотини. І задля чого? Щоб жилося добре, у статку. Я не ходжу до шинку, жінці нема часу плескати з сусідками язиком, бо ми завжди у роботі. Шкода, що Бог не послав нам діточок, але ж ми на Різдво усю сусідську малечу обдаровуємо, чим можемо і Варі, і Олі та її діточкам помагаємо.

– Так, – кивнула Ольга.

– І податки, хоч як тяжко було, ми всі сплатили. І цього мало?! Візьми своє та віддай комусь? Кому?

– Дурнуватому Пантьосі та моїм сусідам, що навпроти, – кивнув Павло Серафимович у бік садиби Петухових.

– Я ніч не спав, усе передумав, – сказав Гордій, коли стихло обурення. – Свою думку я озвучу після слова старшого брата. Павло, ти у нас за батька, тобі й слово. Що будемо робити?

За столом запала тиша. На Павла Серафимовича дивилися допитливі очі рідних. Він чекав на цю мить, знав, що від його думки багато чого залежить. Та чи міг він розпорядитися їхніми долями? Чи мав на це право? Павло Серафимович поклав дерев'яну ложку на стіл, поважно провів рукою по сивій бороді.

- Мої любі, - сказав він, зітхнувши. - Кожен з нас будував своє майбутнє тяжкою працею, не даючи спочинку ані собі, ані жінкам, ані дітям. Хотілося жити по-людськи, щоб ноги - в теплі, на полі - гарні врожаї, а на столі завжди був хліб. Гадалося, що так і буде, що далі буде життя ще кращим, а нашим дітям, чи бодай онукам, буде хоча б трішки жити легше, ніж нам. Зараз мені хотілося б застигнути в сучасності, як кістка у холодці, але... Не буде завтра, як є сьогодні. Можливо, комунаки покричать, погаласують та й пойдуть туди, звідки приїхали. Хотілося б, дуже хотілося б, але розумію, що такого не буде. Вони не відступляться. І суспільне господарство вони організують, як роблять це повсюди у країні. Вони ні перед чим не зупиняться, підуть по головах, по наших трупах, але організують колгоспи. Я не можу судити, чи це погано, чи добре, бо не вмю заглядати у майбутнє. Я не можу навіть припустити, що вони зроблять завтра. Можливо, нам і нашим господарствам дадуть спокій. Але... - Павло Серафимович знову тяжко зітхнув, стис кулаки та продовжив: - Я не виключаю варіант, коли вони прийдуть до нас і відберуть усе силою.

- Ой! - зойкнула його дружина.

Жінка піднесла край хустинки до очей, бо зарясніли непрохані сльози.

- Як так можна? - заговорила вона. - Ті поля політі не лише нашим потом. Я діточок народжувала посеред жита, навіть додому не йшла, щоб до дощу встигнути зжати. Перерізала пуповину серпом, сповила немовля, погодувала, а сама чи не навкарачки дожала колосся. А четверо дівчаток поховала під ганком, бо не встигла ще й охрестити. Ті невинні душі світу білого не побачили, тому що гарувала як каторжна! І все мое, все нажите можуть відібрати?! Чи на них Бога немає?! Я, жінка, втрутилася у вашу чоловічу розмову, бо не могла змовчати, - сказала вона вже спокійніше. - Вирішуйте самі, що робити, а я своє слово скажу: свого я нікому не віддам! Помру, а не віддам! Ось вам хрест, - жінка перехрестилась.

- Твоя думка, Павле, - знову звернувся до брата Гордій.

- Не можу я нав'язувати свою думку, - сказав він те, до чого вів розмову. - Вибачте, але не можу.

- Ти ж завжди нам давав слушні поради, - зауважив Гордій.

- Так, давав, коли знав, що робити. Зараз я боюсь помилитися. Зрозумійте, вирішується подальша доля не лише родини Чорножукових, а й кожної сім'ї окремо. Гадаю, що кожен з вас для себе вже прийняв якесь рішення. Я хочу почути вашу думку. Гордію, у тебе близнюки восьми років. Тобі вирішувати їхню долю.

- Якщо хочете почути мою думку, - сказав Гордій, - то ми з жінкою одностайні. Ми вирішили так само, як і Надія: помremo, але свого нікому не оддамо.

- Ну, помирати вам іще рано, - мовив Павло Серафимович. - Діточок треба на ноги поставити, а потім уже й помирати. А ти, Федю, що скажеш?

- Ми, Чорножукови, згодні поділитися з ближнім, але задарма віддати - зась! У нас дітей нема, тож втрачати нічого. Ми теж вирішили не вступати до колгоспу.

- Та-а-а-к! - протягнув Павло Серафимович і зупинив погляд на Іванові.

- Я... Я не знаю, - затинаючись, почав Іван.

- І нам нема чого робити в тому колгоспі! - відповіла за нього дружина.

– А чому ти за всіх розписуєшся?! – аж підскочив на місці розчервонілий Іван. – Хата чия? Моя й моїх батьків! Город та поле чий? А худоба?

– Мені батько теж гарний шмат землі дав у придане, – зауважила Ольга. – І добро дбали разом. Я не працювала, чи що? Якщо я невістка, то, виходить, мого нічого там немає?!

– Я так не сказав, – мовив уже спокійно Іван та витер хусточкою спітнілого чола. – Але є ще й мати та батько. Мені потрібно з ними порадитися.

– А своя голова є на плечах? – Ольга штовхнула Івана ліктем у бік. – Свою думку ти можеш мати? Чи ти тільки дітей робити вмієш?

– А про кого я дбаю? Про дітей, про батьків, ось про тебе, – Іван замовк. Він потер потилицю й сказав: – Я не можу приймати рішення без батьків.

– Зрозуміло, – Павло Серафимович повернув голову у бік сина Михайла. – А що ти, сину, мовчиш? Жодного слова не зронив. У тебе ж трійко діточок, потрібно про них подумати.

– Хочете почути мою думку? – посміхнувся Михайло. – Остаточне рішення я ще не прийняв. Сидів, слухав вас і дивувався: як так можна чіплятися за минуле? Ви всі ніби павутиною зрослися з усім своїм «я» та «мое». Життя не стоїть на місці, все навколо змінюється, а ви всі не хочете йти в ногу з сучасністю. Минуле життя засмоктало вас, як болото, затьмарило очі настільки, що ви не бачите майбутнього, а й сьогоднішнього не бачите! Рано чи пізно доведеться змінитися, бо життя змінюється. Ви не хочете цього зрозуміти!

– Цить! – скрикнув Павло Серафимович. Він так грюкнув кулаком по столу, що Варя з переляку підскочила на місці. – Ти лекцію нам прийшов читати?! – гримів голос батька. – Чи тебе заслали комуняки?! Продався вже їм? І скільки ж вони тобі заплатили?

– А що я таке сказав? Те, що ви всі – пережитки минулого? Так воно і є!

– Шмаркач! – закричав Павло Серафимович. – Ми всі горбатилися, щоб тобі хату збудувати, щоб жив по-людськи, і тепер ми погані? Може, ще скажеш, що на моїй землі повинні ледацюги працювати?

– Бідні люди, які теж хочуть їсти, – парирував Михайло.

– Хто працює з ранку до вечора, той ніколи не сидить голодний. І ти, Михайле, це знаєш, – майже спокійно сказав батько. – І все-таки, твоя думка.

– А я піду в колгосп, – сказав Михайло й якимось нахабнувато посміхнувся. Мати не витримала. Щоб не заголосити при всіх, вона прожогом вибігла в другу кімнату й розплакалася.

– Ти мій син, – сказав батько. – Дорослий син, і я повинен поважати твій вибір. Але я б радив тобі не поспішати.

– Я сам вирішу, що мені робити, – сказав Михайло. – А тут мені нема вже чого слухати. Я пішов?

– Йди, – глухим голосом промовив Павло Серафимович. – Але я тебе не жену.

– Бувайте здорові!

Михайло пішов, і за столом запала тиша.

– Ну що ж, – зітхнув Павло Серафимович, – настав час висловити мою думку. Звичайно ж, я не збираюся віддавати землі колгоспу. До останнього я буду на ній господарем. Гадаю, що потрібно послухати, що роблять люди в інших селах. Можливо, є якийсь вихід, щоб урятувати своє добро? Я чув, що бандурист Данило ходить по сусідніх селах. Незабаром буде й у нас, тож треба спитати, що він чув.

– Згоден, – підтримав його Гордій. – Не будемо поспішати. А Данило справді всюди буває. Чого тільки не наслухається! Можливо, від нього щось путне почуємо, тоді й помізькуємо. А ти, Павле, не тримай зла на Михайла. Молоде, зелене, гаряче, нарубає дров, а потім жалкуватиме.

– Так. Він мій син – цим усе сказано, – відповів Павло Серафимович. – Надю, – звернувся він до дружини, що вже повернулася, – а принеси-но нам пляшечку горілки! Не пияки ми, але потрошку можна! Так, брати мої?

Розмови за столом пожвавішали, коли чоловіки хильнули по маленькій. Вони похрумтіли солоними огірочками, які Варя принесла з погреба, пожували солоного сала з проріззю – внесла мати.

– Будемо чекати, – підвів ризику в розмові Гордій. – А там або пан, або собака здохне. Чули таку оповідку?

– Розкажи, то почуємо, – повеселілим голосом мовив Федір.

– В одного єврея було багато дітей, тож коли не стало чого їсти, дружина посилає його до пана взяти грошей у борг, – почав Гордій, витерши губи полотняним рушником. – Пан подумав і каже: «Дам я тобі грошей, навіть повертати борг не потрібно буде, якщо за рік навчиш мого собаку по-людськи розмовляти». Подумав єврей і відказує: «Мені треба з дружиною порадитися». Прийшов додому сумний, так і так каже. А дружина йому: «Іди бери гроші й не роздумуй». Він їй: «А що буде за рік?» – «Дурний! За рік або пан, або собака здохне!»

Ще довго у вікні хати Павла Чорножукова світилося. Усім, хто там зібрався, здавалося, що вихід знайдеться, а лихо обійде стороною...

Частина третя

Павутина

Розділ 9

Дивна річ пам'ять: хочеться думати про майбутнє, а вона не відпускає з минулого. Так чіпко за нього тримається, що прийдешне не може набути чітких обрисів, все у ньому розпливчате, ніби в тумані. Часом вона відновлює те, що відбувалося десятки років тому, і, здавалося, вже забуте, розчинене у сьогоднішні, як цукор в окропі. Проте чомусь минуле дедалі частіше спливало в думках Павла Серафимовича мимо його волі, виринало здалеку, з глибин пам'яті.

Після 1917 року, коли отримали ще один бажаний шмат землі, відчували себе справжніми хазяями. З якою ж любов'ю вони орали й засівали вже свою землю, доглядали, пестили її, як дитину! Працювали до кривавих мозолів на руках, недосипали, але худоба була завжди доглянута, сита, а земля оброблена. Чепурні хати в селі в усіх були побілені, майже в кожного хлів, клуня, корова, коні, свині, птиця, садиби огорожені в кого тинами, а в кого й дерев'яним парканом. Особлива радість, якесь душевне піднесення наставало восени, коли досягав урожай. З ранку до вечора возили з полів снопи пшениці, ячменю, гороху. А коли снопи були звезені, починалася молотьба. З кожного двору долинали ритмічні удари, у когось у два ціпи, в іншого – поодинокі, бо молотив без напарника. І ці звуки були кращі за будь-яку музику, бо кожен удар ціпа сповіщав про те, що в родині буде хліб. Працювали цілий тиждень, а в неділю відпочивали – гріх працювати у світлий день. І тоді молодь, жінки, чоловіки, старі люди, діти – усі виходили на вулиці, збиралися або біля калини, або на майдані коло церкви. Настрій у людей був піднесений, усюди чулися пісні, молодь танцювала, гойдалася на гойдалках. Як смеркало, батьки забирали дітей і розходилися по домівках, а молодь іще залишалася гуляти. Майже до ранку в різних кінцях села лунали пісні та сміх парубків і дівчат.

Полюбляла сільська молодь гойдалки, старі замінювали на нові, але зводили їх на тому самому місці. Саме на гойдалці заavidний парубок Павло Чорножуков вперше поговорив із майбутньою дружиною Надією. Звісно, він давно запримітив швидку, роботящу та тиху сусідську синьооку дівчину. Вона була єдиною та пізньою дитиною у своїх батьків. Удень Надя працювала на полі поруч із батьками, а коли Павло проходив повз, дівчина ховала очі та сором'язливо відверталася. Коли він намагався заговорити до неї, Надія червоніла й тікала додому. І лише коли стала дівкою та пішла з подружками на гойдалки, Павлові вдалося з нею порозмовляти. Йому відразу сподобалася і її сором'язливість, і скромність, і працьовитість. До того ж їхні наділи поруч, тож ніхто не був проти, коли хлопець і дівчина вирішили побратися.

Незабаром батьки Наді померли, межу заорали, об'єднавши наділи. Подружжя важко працювало, але щемке, бентежне відчуття того, що мають свою землю, не залишало навіть у найскладніші дні. Вони мріяли про збільшення наділу і йшли до мети через тяжку працю. Коли приходила зима, Надія пряла полотно. При світлі лампи сиділа вона за верстаком до пізньої години, щоб ранньої весни, у березні-квітні, коли в озеро стечуться води й заллють зелені луки, винести туди на коромислах полотно та вибілити на сонці. З усього села стікалися до води господині, щоб рано-вранці розстелити полотно, а ввечері забрати. Вибілену тканину фарбували в різні кольори, щоб пошити спідниці для дівчат, а хлопцям сорочки та штани. З нефарбованого білого полотна шили нижню білизну, жіночі сорочки оздоблювали вишивкою, навіть рушники і ті майстрині прикрашали візерунками. Надія вміло справлялася з роботою, вистачало полотна й родині, було й на продаж.

Одного разу навесні вдалося продати Надієне полотно і залишок зерна на посів. Тоді Чорножукови купили сусідський наділ землі. Скільки ж було радощів від першого їхнього придбання! Надя плакала від щастя й ладна була цілувати ту землю. Їхню землю. Землю, по яку зараз прийшли, яку хочуть забрати в кому. Ось так просто, ніби вони щойно її дали, а потім передумали й зажадали повернути. Але ж то не їхня земля! Вона належить Чорножуковим, бо на ній їхні і піт, і кров, і праця, і радість...

Після повернення з області, з наради, Кузьма Петрович Щербак та Іван Михайлович Лупіков зібрали комуністів села.

– Товариші! – урочисто почав Іван Михайлович. – Ми зібрали вас, щоб повідомити про ті грандіозні плани, які ми з вами повинні втілити в життя негайно! На нараді в області керівництво нас більш детально ознайомило з документами листопадового пленуму ЦК ВКП(б). На ньому перед кожною областю було поставлено завдання суцільної колективізації. Для виконання цієї місії в наше село та сусідні хутори були направлені, як ви вже знаєте, я, уповноважений від Державного політичного управління, та Кузьма Петрович, наш парторг. Комуністична партія покладає на нас із вами велику надію. І що ми маємо на цей час? У сусідніх селах вже пройшла колективізація, селяни масово пишуться в колгоспи, існує машинно-тракторна станція, куди держава прислала перші трактори та сівалки. Прискорення колективізації загостило питання про долю куркульства. Нещодавно, у грудні цього року, на конференції істориків-марксистів товариш Йосип Сталін поставив перед нами завдання ліквідації куркульства як класу.

Іван Михайлович так запально говорив, що розчервонівся, захекався й закашлявся. Кузьма Петрович завбачливо подав йому склянку води. Чоловік вихилив одним духом її й одразу ж продовжив:

– А що у нас? Провели перші селянські збори. Не буду приховувати, що лише завдяки пораді Кузьми Петровича я не ставив на них питання вступу до колгоспу. Ми дали селянам час на роздуми. Село розворушили, як бджолиний вулик. І які точаться розмови? – звернувся він до колег-комуністів, які сиділи мовчки навпроти оратора. Хтось із чоловіків відвів погляд, хтось опустил очі, але знайшовся один, готовий дати відповідь.

– Так, ви правильно сказали, – підвівшись із місця, сказав Семен Семенович Ступак. – Село гуде як вулик. Різні точаться розмови щодо комуни. У людей тільки й балачок про колгоспи.

– А скажи мені, Семене Семеновичу, чи готові вони до вступу в колгоспи? – примруживши очі, запитав чекіст.

– Як вам сказати... – затнувся чоловік.

– Кажи як є. Ти ж комуніст!

– Ладні хоч зараз вступити лише одиниці! – на одному подиху випалив Семен Семенович.

– Як то?!

– Є бажаючі вступити, але то все бідні, дуже бідні люди. У них малі наділи, багато ротів, а худоби мало, – уточнив Ступак.

– А інші? Що їх не влаштовує?

– Не хочуть своє віддавати в суспільну власність. Розумієте, вони ще не готові розпрощатися зі своїм добром.

– Їх хтось підбурює? Морочить голову?

– Та ні, – невпевнено відповів Семен Семенович. – Звикли мати щось своє, прикипіли до нього, а все нове у нас у селі сприймають насторожено. Тобто я хочу сказати, що підуть у колгосп, але не всі.

- Багатіі не підбурюють людей?

- Не чув цього, брехати не буду.

- Велике партійне вам спасибі! - промовив Іван Михайлович. - Товариші! Ось на таких принципових комуністів ми з вами повинні спиратися! Ми з вами покликані втілити у життя проект великих перетворень п'ятирічного плану, ухвалених партією ще минулого року. Головне його завдання полягає в тому, щоб капіталістичний світ у економічному відношенні наздогнати та навіть перегнати. Наш далекоглядний та мудрий старший товариш Сталін передбачає, що реалізація плану може зустріти опір деяких селян, яких маємо позбавити власної землі. Але він мудро сказав: «Не розбивши яєць, не підсмажиш яечні». Тому, товариші, несвідомим елементам ми не повинні заглядати у рота. Потрібно рубати з плеча! Досить куркулям експлуатувати народ! Ніяких наймитів! Вільна праця на вільній землі! - вже кричав, надриваючи голос, чекіст. Він закінчив, захекався, знову випив води. - Куркулів змусимо віддати землю колгоспу, - сказав він хрипким голосом.

- Можна мені слово? - потягнув руку вгору парторг.

- Прошу, - відповів Іван Михайлович.

- Згоден із товаришем Лупіковим, - сказав він, підводячись. - Держава на порозі великих перетворень. Країною широкою ходою йде колективізація. Люди добровільно пишуть заяви про вступ до колгоспу. Зверніть увагу: добровільно! Якщо наші односельці не хочуть йти - це ми недопрацювали, погано вели роз'яснювальну роботу. Ми повинні поспішати, але до наступних зборів маємо ще трохи часу. Я звертаюся до директора школи: проведіть роботу з учителями. Їх небагато ще, але ж вони мають поговорити з батьками учнів. Потрібно йти самим по хатах, а також вважаю за доцільне підключити до роботи комсомольців. Із них потім сформуємо актив. Особливу увагу ми маємо звернути на багатів села.

- Чорножукових? - аж підскочив на місці схвильований Семен Семенович.

- Не тільки. Є багато людей, які мають непогані наділи земель, велике господарство. Без них, без їхніх наділів і господарства важко буде заснувати колгосп. Здається, у мене все, товариші, - закінчив промову Щербак й сів на місце.

- А якщо не захочуть багаті йти до колгоспу? Що тоді? - знову засовався на місці невгамовний Ступак.

- Спочатку проведемо роз'яснювальну роботу, а на зборах побачимо, - відповів парторг.

- Я додам до сказаного, - підвівся з місця чекіст. - Дамо змогу багатим людям добровільно написати заяви та передати майно і землі у суспільну власність. Якщо не підуть, привселюдно оголосимо їх куркулями, щоб назавжди ліквідувати куркульство як клас. І надалі не будемо пускати куркулів у колгосп! Ті, хто напише заяву про вступ, будуть звільнені від податків, а куркулі нехай попотіють, щоб сплатити податки, які будуть для них збільшені, - знову майже кричав розчервонілий Іван Михайлович. - А ми будемо будувати нове, світле життя для себе та своїх дітей. А такі люди, як ви, товаришу, потрібні партії. На зборах я буду висувати вашу кандидатуру на посаду голови колгоспу. Ви, як я здогадався, - натякнув Іван Михайлович на кульгавість чоловіка, - воювали?

- Дякую за довіру, - відкашлявшись, сказав Семен Семенович. - Так, я воював у Червоній Армії, там отримав поранення.

- Такі люди нам ой як потрібні!

- Я виправдаю вашу довіру!

- Не лише мою, - уточнив Іван Михайлович, - довіру нашої рідної Комуністичної партії! - мовив він пафосно. - Товариші, є ще питання?

- Хотілося б знати, що все-таки буде з тими, хто відмовиться віддавати свою землю добровільно? - несміливо запитав голова сільради Максим Гнатович.

- Роз'ясню, - серйозно сказав уповноважений. - Земля тих, хто напише заяву про вступ до колгоспу, одразу ж із заявою відійде у суспільну власність. Але це не означає, що землю відріжуть по саму хату. Для ведення господарства залишимо людям частину землі. А ось хто відмовиться... Пощади нехай не чекають! Колгоспам - бути! Це я заявляю відповідально! Притиснемо кулака, та так притиснемо, що аж пищати буде! Краще перегнути, ніж не догнути! Так, товариші?

Присутні на підтримку однопартійця дружно заплескали в долоні.

Розділ 11

Павло Серафимович повернувся з міста у неділю аж після обіду. Варя з матір'ю вже й на дорогу кілька разів ходили його виглядати: чи, бува, нічого з ним не трапилося? Адже повіз уночі цілу підводу зерна, бочку квашеної капусти та дещо з городини. Зазвичай він повертався до обіду, все розпродавши, бо дорого не просив. І як на те, з самого ранку здійнялася хурделиця. Ще з вечора земля була гола, тож Павло Серафимович запряг воза, а до обіду вже намело добрячі кучугури снігу.

Про повернення батька сповістив Туман радісним гавканням та скавучанням.

- Чекав на мене, собацюго? - почула Варя знайомий голос.

- Татко повернувся! - скрикнула радісно. - Мамо, я допоможу коня розпрягти! - кинула вона матері, вдягаючи козушину.

Мати не встигла й рота розкрити, як дівчина вже була надворі. Доки батько заносив оклунки в хату, Варя спритно розпрягла стомленого коня, завела у стайню, принесла йому теплого пійла.

- Зігрійся трішки, - лагідно мовила вона, простягаючи грудочку цукру. - Їж швидше, доки ніхто нас не застукав, - мовила вона й усміхнулася: кінь так кумедно, обережно взяв шматочок з долоні одними губами, захрумтів і знову подивився на дівчину. - Май совість! Пий тепер, а я тобі сінця покладу.

За мить дівчина була вже в хаті. Ще б пак! Батько ніколи з порожніми руками з базару додому не повертався. Він завжди привозив якісь подарунки, а цього разу пообіцяв купити їй новенькі чобітки. Якось у місті познайомився з добрим шевцем, відтоді купує взуття лише у нього.

Мати пішла діставати горщики з іжею з печі, але Павло Серафимович сказав:

- Можеш не поспішати, бо все охолоне. Хочу своїй Ластівці гостинці віддати.

- Не маленька, - зауважила мати, - почекає.

- Так, тату, - сказала Варя. - Ви поїдете з дороги, зігрійтеся, а потім...

- Ніяких потім! - усміхнувся батько. Він дістав із мішка чорні чобітки. - Тримай!

- Ой! Які ж гарненькі! - сплеснула Варя в долоні.

Батько подивився на доньку. Скільки радості на обличчі! А очі аж світяться. Вже й дівка, а вираз обличчя досі такий наївний та дитячий.

- Дякую, тату! - Варя вже приміряла обновку. - Як на мене шиті! А ще й шнурочки є! Такі гарненькі!

- Носи на здоров'я! - мовив батько й задоволено усміхнувся. - Це ще не все. Ось вам із матір'ю по теплій хустині! - сказав він і подав дві великі вовняні картаті хустки.

- Навіщо ти мені купив? Краще б Олі подарував, - незлостиво дорікнула дружина, розглядаючи подарунок.

- І про Олю не забув! Точнісінько таку і їй прикупив. Хотів роздати подарунки на Різдво, а потім подумав: навіщо чекати? Надворі холоднеча, тож грійтеся, дівчатка мої, та батька не забувайте!

- Таке скажете, тату! Як ми можемо вас забути?!

- Усяке, доню, в житті буває, - зітхнув батько. - Михайлові нові валянки купив.

- А собі? - запитала Варя.

- Чи я для себе живу? Для вас, діти, для вас.

- Тату, а можна, я свої старі чобітки Ганнусі подарую? - обережно запитала Варя.

- Які ж вони старі? Вони ще добрі, навіть не латані, - сказав батько. - Одні намокнуть, тож можна буде інші взути.

- Варю, - у розмову втрутилася мати, - я розумію, що ти у нас щедра душа. Зізнайся, коню встигла підсунути грудку цукру?

- Невеличку грудочку, - зізналася Варя й зашарілася.

- І намисто червоне встигла подружці подарувати?

- Так, - Варя опустила голову й знов почервоніла.

- Я вже змовчала про намисто, бо таке, забавка, цяцька дівоча. Але ж чоботи - то зовсім інша річ. Це дорогий дарунок. Розумієш? Не можна весь світ обігріти, ти ж не сонце. І ми не такі багаті, щоб чоботи роздаровувати наліво й направо!

- Але ж я не комусь, а Ганнусі хотіла подарувати, - тихо мовила Варя. - Ми з нею вирости разом, вона мені як сестра.

- Хай батько своє слово скаже, - сказала мати. - Я проти.

- Тату, чого ти мовчиш? - Варя з надією подивилася на батька.

- Що я маю сказати? Ти вже не дитина, повинна розуміти, що чоботи не всі мають, бо то дорога річ.

- Тату, але у неї зовсім діряві чоботи!

- То нехай батько полагодить.

- Але... Але... - Варине обличчя враз стало червоним. Набравшись сміливості, мовила: - Обіцяю, що більше нічого не буду роздавати, але я вже сказала Ганнусі, що віддам їх! І що ж мені тепер робити?!

- Погано, коли людина не є хазяїном свого слова, - відповів батько. - А ще гірше, коли надії не справджуються. Лише тому я дозволяю тобі зробити цей подарунок, але, зятям собі, востаннє!

- Дякую! - аж просіяла дівчина, і в очах заблищали сльози. - А ось і Ганнуса! - скрикнула вона, кинувшись до вікна. - А я чую: хвіртка рипнула! Так і подумала, що то моя люба подружка! - весело щебетала дівчина. - Я піду?

- Лети вже, Ластівко, - усміхнувся у вуса Павло Серафимович.

А вже за мить у старій хаті Чорножукових дві подружки щебетали, сміялися та походжали у шкіряних чобітках.

Розділ 12

Надвечір завірюха трохи вщухла й пішов тихесенький та благесенький сніжок. Село одразу ніби повеселішало, ожило. Притрушені снігом хати побіліли, стали ошатнішими та гордовитими під новими капелюхами. Чорні поля та городи задрімали, зігріваючись під новенькою ковдрою. На вулицю повибігала дітвора, хто у власному взутті, а хто й у батьківському, бо гріх не обсипати одне одного першим снігом, не пройтися у валянках по незайманому, не затоптаному людьми та худобою сніговому килиму.

Павло Серафимович якраз задивився у вікно, спостерігаючи за дитячою метушнею біля невеличкої кучугури снігу, коли помітив кобзаря Данила та його поводиря. Чоловік одразу ж вийшов на вулицю, запросив їх до хати. Данило зайшов, обтрусив сніг із шапки та кожуха, чемно привітався до господарів.

- Дитинко, та ти ж зовсім змерз! - забідкалася господиня. - Роззувайся та лізь на піч відігріватися!

Доки Павло Серафимович проводив гостя до столу, жінка висипала з торбинки на піч мішечок проса, простелила кожуха.

- Залазь, Васильку, - скомандувала вона. - Та хутчіш! Лягай на кожуха, а я тобі ще й ковдру теплу принесу. Ще моя мати (царство їй небесне!) навчила мене, як відігріватися, щоб не захворіти, - говорила вона до хлопчика, який досі трусився від холоду. - А тепер попий гаряченького молочка з медом. Відігрієшся, потім я тебе, дитинко, нагодує.

– Спасибі вам, – стиха промовив хлопчина. Він випив молоко, згорнувся калачиком й одразу ж прикрив очі. Жінка обережно накрила його ковдрою, але Василько того вже не чув: він міцно заснув.

Павло Серафимович почекав, поки старий поїсть галушки зі смаженою цибулею, подав йому ще теплого узвару.

– Дякую тобі, добрий чоловіче! – сказав Данило, поївши. – Хай тебе Бог береже та посилає усіх благ за твое милосердя!

– Чи пошле? – задумливо промовив Павло Серафимович. – Чекав на тебе, Данило, давно чекав.

– І що ти хотів почути?

– Турбує мене ця колективізація.

– Не тебе, чоловіче, одного, – мовив старий. – Усюди щось коїться незрозуміле та лихе.

– Розкажи мені, чи йдуть люди в колгоспи? – поцікавився чоловік.

– Йдуть ті, кому втрачати нічого. Якщо все життя прожив з голим задом, то яка йому різниця, де далі бути? Чи не однаково, де ним світити? І що такому втрачати? Якщо нема хати, то й пожежі нема чого боятися. Чи не правду я кажу?

– Так, – погодився чоловік, – ти завжди матінку-правду кажеш, тому й хочу тебе послухати.

– Якщо бідняцька родина мала невеликий наділ землі та одну корову, то що їй втрачати? У таких нема чого забирати, бо все одно невеликі наділи для власного господарства лишають. Ось такі селяни й пишуться до комуні. А найбільше потерпають ті господарі, хто надбав собі і землі, і худоби, і реманенту. Залякують їх: хто не піде до колгоспу добровільно, відберемо все силою.

– І відбирають?

– Чув, що вже є такі випадки. Був хазяїн свого наділу, став куркуль, ворог радянської влади. А який з тої людини ворог? Ось ти маєш статок, а не задрів носа так, що й кочергою не дістанеш, не відвернувся ні від церкви, ні від Бога, ні від людей. Що ти поганого зробив радянській владі? – вже тихіше мовив кобзар. – Податки сплатив? Сплатив! Щось украв? Ні! Когось зобидив, поганим словом обізвав? Теж ні. Міг би мене, старого сліпця, не пустити погрітися? Так, але ж ти завжди був до людей повернутий обличчям, а не спиною. Який з тебе ворог?

Нічого на це не відповів Павло Серафимович, лише ще більше насупив брови. Старий мандрівник мав рацію та на словах виклав усі його думки.

– Так того мало, що комуністи проголошують їх куркулями, розгортають цілу війну проти роботящих людей, так ще й середняків, які не пишуться в комуну, підкуркульниками нарекли.

– І вони теж вороги?

– І вони також! Зовсім недавно люди заздрили справжнім господарям, потайки мріючи розбагатіти, мати гарні наділи, багато худоби. А тепер що? Багаті заздять бідним, бо тих ніхто не чіпає. Тож виходить, що працьовитість уже не в пошані? Краще бути ледачим та бідним, ніж

господарем? Я ось вік прожив, усього по світу наслухався, але щоб злидні були у пошані? Ні, такого ще не було, – розмірковував старий. – А тепер усім заправляють комуністи та комсомольці. А кого туди приймають? Ні, не справжніх хазяїв, а найбідніших. Чи це правильно? Один Бог знає, а я лише його створіння.

Старий замовк. Павло Серафимович сидів проти нього за столом, поклавши на коліна великі натружені руки.

– Тож тепер я маю стидатися свого статку? – з легкою іронією в голосі спитав він.

– Можливо, не соромитися, але й не показувати, що маєш статки, – майже пошепки сказав Данило.

– Поля в комору не сховаш.

– Згоден, але мудрі люди вже лазівку знайшли, – шепотів кобзар, ніби хтось міг підслухати.

– Яку? – упівголоса запитав Павло Серафимович.

– Не знаю, добра людина, чи тобі це допоможе, але чув, що деякі заможні люди поля ділять, щоб не відібрали комуністи.

– Як то? – поцікавився чоловік.

– Відписують на синів, на родичів або на іншу родину на якийсь час, тобто тимчасово, за змовою. Ось дивись, у тебе великий наділ, ти домовляєшся з кимось, ділиш землю, половину комусь відписуєш, і все! Прийшли до тебе чекісти землю відбирати, а ти їм папірець, документ, значить. Дивіться, кажеш, я свою землю синові віддав, тож у мене нема чого забирати, бо залишився невеликий наділ. Повинен же ти десь городину садити? Чи не так?

– Слушна підказка! – задоволено мовив чоловік. – І справді, можна ж поділити землю. Але чи вийде у мене?

– Грошенят приплатить кому треба, то й переписуть наділ і документи видадуть, – сказав старий, поважно піднявши вгору пальця.

– Гм... Треба спробувати, – розмірковуючи про пораду кобзаря, сказав чоловік. – А худоба? Її ж не поділиш?

– І худобу таким чином ділять! – збуджено сказав старий. – У кого було дві корівки, віддають родичам за домовленістю одну. Знову ж таки: прийшли до тебе, а у хліві лише одна корова. Що тут забирати?

– А якщо багато корів? А ще й бик, коні, кури, гуси, кролі. Що з ними люди роблять?

– Якщо не вдалося розділити, то продають худобу. Чув, що на базарах повно і м'яса, і шкір, і живої худоби. Краще вже перевести господарство у гроші, ніж задарма віддати в комуна. Чи не так я кажу?

– Воно-то так, але ж шкода, ой як шкода добру та доглянуту худобу! Було, жену вранці на пасовисько стадо, а мене розпирає від гордощів: мої корівки найкращі, угодовані, ситі, великі, вим'я до землі, коні статні, вичищені до блиску, підковані. Тепер маю свою гордість збути?

– А що робити? Зараз за коня можна вторгувати сто рублів. Але ж ціна на них ось-ось впаде, бо ти не один такий, хто хоче вигідно продати. Уже на

базарі цілі ряди коней та корів, і з кожним днем все більше скотини приганяють на продаж. Багато людей не хочуть задарма віддавати свою худобу, тож і поспішають її позбутися. Якось чув від людей, що у деяких місцях добрий кінь уже коштує дев'яносто, а то й і вісімдесят рублів. Дорожче не буде, а ось впасти ціна може. Скотину відібрати можна, а гроші як ти забереш? Правильно я кажу?

- Так, Данило, так, - думаючи про щось своє, відповів чоловік.

- А курей, гусей, кролів, - продовжував Данило, - напевно, не будуть відбирати. Де ж людині той шматок м'яса взяти чи яйце дитині? Чи не так?

- Правильно ти кажеш, Данило, - зітхнув Павло Серафимович. - Та чи когось це турбує?

- І ось ще що чував, - продовжив кобзар, - комуністи закривають церкви, знімають дзвони, а священників арештовують.

- Господи! - чоловік розмашисто перехрестився. - Безбожники! І Христа на них немає! Де ж тоді людям Богу помолитися? Хто дітей хрестити буде? Молодят вінчати? І жити не дають, а помреш - нікому буде відспівати. Що ж це робиться?! І чим той батюшка завинив? Чим він ім не догодив?

- Частенько люди йшли до церкви, щоб не лише помолитися, а й порадитися з панотцями, а ті проти колгоспів. Кажуть, що і в неділю будуть люди в комуні працювати, і в свята, бо для комуністів Бога не існує.

- Антихристи! Безбожники! І не бояться кари Божої!

- Вони нічого не бояться, бо влада у їхніх руках.

- Але ж е на все воля Божа.

- Є. І прийде час, коли безбожники будуть покарані, а зараз комуністи та комсомольці здумали себе і царями, і богами на землі, - притишено сказав старий. - Але ти, добрий чоловіче, про нашу розмову - нікому! І сам обережний будь у словах. Якщо мене покарають - не біда, я вже вік свій прожив. Та й втрачати мені нема чого. Хіба що кобзу шкода, - усміхнувся у вуса Данило. - Добрий інструмент, таких залишилися одиниці.

- І кобзарів таких, як ти, - додав Павло Серафимович.

- Побалакав з тобою, відігрався, наївся-напився, то треба й честь знати. Будитиму хлопчину та помандрую далі.

- Куди ти підеш? Зараз люди підійдуть тебе послухати, та й ніч незабаром. Залишайся тут. Можеш пожити, скільки тобі треба. Поки є на столі хліб - доти буду ним пригощати.

- Дякую тобі, - вклонився старий. - Ось переночую й помандрую світом далі. Зі мною нічого не трапиться, а от Василько може захворіти.

Скрипнули двері, впустивши морозні клуби. До хати почали приходити селяни, щоб послухати пісні та розповіді Данила. Зайшла й Варя зі своєю нерозлучною подругою. Павло Серафимович усміхнувся сам собі: дівчата були в чобітках та все стріляли очима, милуючись взуттям.

- Будь вдома за господиню, - шепнув Варі батько, - нам із матір'ю треба відійти у справах.

– Добре, – кивнула вона. Дівчина підвела голову та з вдячністю подивилася батькові прямо у вічі.

– Ось бачиш, – сказала Варя Ганнусі, щойно батько вийшов з хати. – Хотіла сьогодні поговорити про наше з Андрієм одруження, але знову не вийде. І так завжди: то одне завадить, то інше, – зітхнула вона. – Добре, що є кому підтримати.

Ганнуса потисла їй руку, заспокоїла, і вже за мить дівчата заслухалися новою піснею, яку припас сліпий Данило.

Розділ 13

Павло Серафимович ішов селом мовчки. Дружина спробувала до нього заговорити, але той був якийсь розгублений, відповідав не до ладу. Надія добре знала чоловіка: якщо заглибився у свої думки, то марно витягати його звідти. Тому йшла мовчки, милуючись оновленими вулицями. Повний місяць в оточенні мерехтливих ясних зірок розливав своє срібне сяйво, від чого сніг відсвічував іще яснішою білизою.

«Дивно, – подумала жінка, – після обіду була хурделиця, а потім так раптово зникла, як і з'явилася, давши волю зимі сипнути молодим цнотливим сніжком. На ніч хмарки, витрусивши з себе сніг, як пір'я з подушки, кудись зникли, звільнивши місце нічним світилам. Якби ж то і в житті щось змінилося так швидко, поклавши край побоюванням та очікуванням чогось лихого та неминучого», – розмірковувала вона, ледь встигаючи за чоловіком.

Павло Серафимович крокував вулицею рідного села. На відміну від дружини, він не помічав змін, бо були важливіші справи. Розмова з кобзарем внесла у його душу промінчик надії. Зараз становище здавалося йому не таким безвихідним. Він добре усвідомлював, що його плани на майбутнє зруйновані, але кінець світу ще не настав. Іноді не можна змінити долю, тому слід пом'якшити її удари, зробити милостивішою. Потрібно буде піти до церкви, поки її не закрили, попросити відпущення гріхів та дістати благословення. А щоб доля не вибила стрижень, який його тримає на цьому світі, треба прислухатися до поради кобзаря. Його опора – своя земля. І потрібно зробити все можливе, щоб комуники не вибили ту опору з-під ніг.

Чоловік так задумався, що мало не минув хату Гордія. У вікнах світилося. «Напевно, ще вечеряють», – подумав Павло Серафимович, прочиняючи двері.

Подружжю пощастило. Вони застали у Гордія ще одного брата – Федора. Павло Серафимович віддав племінникам гостинці, які привіз із міста. За мить діти вже сиділи на печі, облизуючи з усіх боків цукрові «півники». Дружина Гордія Катерина, привітна повнолиця жіночка, запросила до столу, але Павло Серафимович відмовився, пославшись на невідкладну важливу чоловічу розмову. Він розповів братам про раду Данила.

– Мені нема на кого відписати землю, – сказав Гордій. – Діти ще малі, а сусіди не ті люди. Вони вирости у заздрощах, тож коли почули про колгоспи та про те, що будуть землю відбирати, ходять, потираючи руки. Як тільки вийду надвір, то зустрічаю їхні посмішки, ледь стримуються, щоб не кинути мені шпильку. Маємо три коня та три корови у своєму господарстві. То невже відберуть?

- Може, все-таки продаси одну корову та коня? - обережно запитав Павло Серафимович. - Гроші можна сховати, а як все утрясється, то знову купити.

- Я подумаю, - відказав брат.

- Ми з Оксаною не маємо дітей, - вступив у розмову Федір, - але спробую поговорити з кумом Костею Цимбалюком. Ми разом із ним хрестили Гордієвих дітей, він має невеликий наділ, бо ще не встиг придбати землі. Мені здається, що Костя погодиться, якщо, звичайно, не злякається. Маю п'ять коней... Шкода мені їх продавати, добрі коні, вгодовані, сильні. Навіть не знаю, що робити. Напевне знаю одне: мені втрачати нічого, тому я своє так просто нікому не віддам. Хай мене спочатку вб'ють, а потім забирають.

- Навіщо ти так, брате? - промовив Павло Серафимович. - Ми, Чорножукови, сильні та живучі. Тож будемо й надалі жити! Чи не так?

Брати ще трохи поговорили, й Павло Серафимович з дружиною пішли до Ольги.

На подив подружжя, у хаті старшої доньки не було чути звичного дитячого галасу. Ольга, бліда, як щойно побілена стіна, лежала на ліжку. Її чоловік стривожено та якимось розгублено привітався й одразу ж сів на стілець. Біля Ольги сиділа Улянида. Вона навіть голови не повернула у бік гостей. Це не здивувало Павла Серафимовича та його дружину: вони знали чудакуватість сільської знахарки. Але те, що Улянида сидить біля доньки, змусило їх стривожитися.

- Що трапилося? - мати швидко, не роздягаючись, підійшла до доньки і лише тоді побачила, що у тієї вже немає великого живота.

Ольга стомленими сумними очима подивилася на матір.

- Я втратила дитину, - тихо мовила жінка.

- Як то? Тобі вже час народжувати.

- Понесла її нечиста на горище, - встряв у розмову Іван. - А там драбина стара, не витримала, обломилася перекладина, вона й упала згори.

- Драбина стара! - обурився Павло Серафимович. - Одразу видно, який із тебе господар! Руки з одного місця вирости, чи що?!

- Тихо! - зупинила Надія сварку, яка ось-ось мала вибухнути. - Знайшов час дорікати! - вже до чоловіка. - І що ж далі?

- Далі? - продовжив Іван. - Олеся побігла за Улянидою, а я переніс непритомну Олю до хати. Думав, що розбилася на смерть, прислухався, а вона дихає, хрипко так, але дихає. У неї кровотеча почалася одразу ж...

- Що з дитиною? - стривожено спитала жінка.

- Вона народилася мертвою, - відповіла стисненим голосом Ольга. - Напевно, вбилася, коли я впала.

- Лишенько! - забідкалася мати. Вона не стрималася, з очей горохом покотилися сльози. - І хто ж був?

- Дівчинка. Гарненька така, але вся синя, - відказала Ольга.

- Де вона? - запитала мати.

- Поховали у садку.

- А чому ж не під ганком? Старі люди казали... - почала жінка, але донька її спинила:

- Мамо, часи вже не ті. Зрештою, яка різниця, де похована? У садку дитинці буде спокійніше.

- А ти як, Олю?

- Голова дуже болить, - пожалілася Ольга.

- Вдарилася головою? І сильно? Не розбила? - забідкалася мати.

- Вже не йде кров, - низьким голосом озвалася Улянида. Вона з ложки дала Ользі випити кілька ковтків темно-коричневого настою трав. - Це зніме біль.

Улянида підвелася, пильно подивилася на присутніх, немов лише зараз побачила їх.

- Вона повинна до завтра лежати на спині на голих дошках, - сказала, дивлячись кудись повз присутніх. - У неї ушкоджена спина.

- Що?! - мати у відчаї сплеснула руками. - Вона пошкодила спину? Ходити буде?

- Дивіться, - Улянида повернулася до недужої. - Поворуши великим пальцем ноги. Бачите?

- Що ми повинні побачити? - тремтячим голосом спитала жінка.

- Пальці ворухнуться, тож ходити буде, - промовила вона, а потім додала: - Якщо буде робити те, що я скажу. Хребет я їй вправила.

- Дякуємо тобі! Дай Боже тобі здоров'я!

Улянида ніби не чула її слів. Вона мовчки вдяглася, накинула хустку. Не прощаючись, вийшла з хати.

- Я проведу! - підхопився Іван.

- Не забудь віддячити жінці! - кинула йому навздогін теща. - Та не скупися, дай і сала, і яець, і кришеників! [6 - Тут: порізані й посушені шматочки яблук (діал., заст.).] - але Іван уже не чув.

Батько й мати ще трохи побалакали з донькою, намагаючись її підтримати, але Ольга чи то не любила сентиментів, чи не звикла до жалощів.

- Кажіть уже, чого прийшли, - звернулася вона до батьків.

Павло Серафимович коротко розповів про пораду Данила.

- Мої старі та й Іван миляться йти до колгоспу, - сказала на те Ольга. - Я ж не піду. Та й хто глядіти дітей буде? Поратися по господарству? Я здорова, але не стожильна. Свою землю, яку отримала у придане, нікому не віддам. Це мое останнє слово.

- Відчуваю рідну кров, - задоволено мовив Павло Серафимович. Він уже хотів прощатися та йти, але вчасно похопився: - Мало не забув! Тут дітям гостинці, віддаси завтра, скажеш, що від діда та баби. А це тобі наш подарунок! - чоловік дістав з торбинки картату хустку.

- Дякую, - Ольга слабо всміхнулася. - Накрийте мене, бо щось морозить.

Зайшла Олеся, щоб посидіти біля матері.

- Ви йдіть, - сказала дівчина, - я побуду з мамою.

Надія поривалася залишитися на ніч або принаймні дочекатися Івана, але донька сказала:

- Залиште мене. Я хочу відпочити.

Тож Павло Серафимович кивнув дружині: ходімо! Він хотів навідатися ще до Михайла. Син найбільше його турбував. Якось Чорножукови трималися купи, а Михайло завжди був як відрізаний клапоть: сам по собі. Всі члени їхньої родини допомагали одне одному, підтримували чим могли, а син і допомоги не просив, і сам не квапився прийти. Ніби в ньому не тече кров Чорножукових. Та й господар він нікудишній, нема тієї жилки, що є в усіх близьких родичів. Чому він виріс такий? Виховувалися ж діти однаково, росли разом, на одній землі, а не став він справжнім хазяїном. На жаль.

Павло Серафимович віддав онукам гостинці, сів на лавку. Михайло навіть не запросив батьків до столу, одразу спитав:

- Прийшли мене вчити жити?

- А що мені тебе вчити? - Павло Серафимович посміхнувся кутиками губ. - Моя мати казала: вчать, поки дитина впоперек ліжка лежить, а ти вже давно вздовж. Пришли з матір'ю дізнатися, які маєш наміри.

- Ще є час подумати, - уникнув відповіді син. Павло Серафимович вже потайки зрадив, вирішивши, що минулого разу Михайло погарячкував, але син сказав: - Остаточно не вирішив, але зрозумів, що не хочу жити, як ви.

- Як ми? - брови чоловіка здивовано піднялися вгору. - Ми щось робили не так?

- Як?! Як?! - роздратовано повторив Михайло. - Я не хочу гарувати з ранку до вечора на своєму полі!

- Еге ж! На чужому краще.

- Я в тому сенсі, що не можна все життя працювати, працювати й працювати. Не хочу, щоб мої діти все життя в навозі просиділи. Хочу нового, кращого життя!

- Ось як ти заговорив! То віддай все в комуну. Навіщо тобі корови? Діти й без молока та сметанки проживуть. А сам сиди вдома, плюй у стелю або горобцям дулі крути - все ж таки якась робота.

- Я не сказав, що буду сидіти склавши руки.

- Може, досить? - Надія торкнулася руки чоловіка.

- Виходить, все-таки ти намилився йти в комуну? - вже спокійно запитав батько.

- Я ж сказав: ще не знаю, - відповів син.

– Візьми, – батько поклав валянки на лавку, – будеш іти в колгосп, взуєш. Може, у них швидше побіжиш туди. Та й невідомо, чи видадуть комуністи тобі нові валянки, чи й надалі будеш голими п'ятами світити.

Михайло відвернувся, нічого не відказавши. Павло Серафимович кивнув до дружини:

– Ходімо, Надю, додому, вже пізно, а нам завтра рано вставати. На добраніч, сину, – звернувся він до Михайла.

– Бувайте, – буркнув той, не глянувши на батьків.

Розділ 14

Іван Михайлович любив гасла. Вірив: влучний напис на червоному має зрушити свідомість селян, хоча й розумів: більшість людей, які прийдуть на збори, неграмотні. Він мало переймався тим, що гасло прочитає менша частина, тому так старанно власноруч зробив напис на червоній тканині: «Хто не вступить у колгосп, стане ворогом радянської влади». Іван Михайлович аж зіпрів, поки вивів останню букву. Витерши піт на лобі хустинкою, зробив останній штрих – поставив у кінці напису великий жирний знак оклику. Чоловік сів на стілець, милуючись своїм творінням. Непогано було б написати щось зі слів товариша Сталіна, який нещодавно оголосив перехід до повної ліквідації куркульства як класу, але, добре поміркувавши, вирішив поки що утриматися. Хто знає, що у тих куркуляк на умі? Комуністи обійшли всі подвір'я, провели велику роз'яснювальну роботу, виявили, що частина селян вже готова хоч зараз написати заяву про вступ до колгоспу. Дехто вагається, але то справа часу. Тривожило майже відкрите вороже ставлення деяких селян до створення колгоспів. Але Лупіков не з тих, хто звик так просто здатися чи відступити. І нехай його прізвище переінакшили, зробивши посміховиськом, – він потерпить і дочекається свого часу. Його кривдники ще не знають, який він стійкий, витриманий та наполегливий комуніст. Опір куркулів буде зламано – Іван Михайлович був у цьому впевнений. Головне, щоб більшість селян написали заяви, а з меншістю він упорається...

– Товариші! – урочисто промовив Іван Михайлович. У приміщенні, де завис сірувато-прозорий ідкий тютюновий дим, запала тиша. В оратора вп'ялися сотні допитливих очей селян, яких скликали на збори. – Свій виступ хочу почати зі статті товариша Сталіна, який констатував, що в настрої селян відбувся перелом на користь колгоспів.[7 – Йдеться про статтю Й. Сталіна «Год великого перелома», надруковану в газеті «Правда» 7 листопада 1929 року.] Хочу зазначити, що нами була проведена велика робота з кожним односельцем. Ми виявили, що є багато свідомих людей, які правильно розуміють політику нашої держави. Колгоспам бути! – він заплескав у долоні. Його підтримали комуністи та комсомольці, що сиділи на сцені за столом, проте в залі панувала тиша. Доповідач продовжив описувати всі переваги спільного господарства, але язикатий старий Пантелеймон не втримався, бовкнув: «Їсти будемо всім селом з однієї миски?» Його слова зрушили кригу мовчання, почулися сміх та пошвавлення. Чекіст дещо знервовано закликав до тиші й продовжив доповідь.

Позаду, на останній лавці, сиділи всі Чорножукови. Крайня в ряду, поруч із Варєю, примостилася Ганнуса. Дівчина вбралася святково: запнулася квітчастою хусткою, взула подаровані чобітки, а щоб видно було нове червоне намисто, розстібнула кожушину. Коли промовця понесло і він почав плести про погрози тим, хто «вчепився в своє господарство руками й

ногами», Варя нишком поглянула на батька. У Павла Серафимовича руки стислися в кулаки, аж кісточки побіліли. Поруч із батьком – бліда як крейда мати. Варі стало лячно. За звичкою вона хотіла взяти під руку подругу, але та відсторонилася.

Зал то завмирав у тиші, то вибухав вигуками й обуреннями, то заповнювався нестримним реготом. Врешті-решт, Лупіков підійшов до основного – запису в колгосп – і запропонував присутнім висловитися.

– Я вам так скажу, – з місця промовила Одарка, – мені нема чого робити у вашому колгоспі. Я – вдова, маю п'ятеро дітей, але вони в мене ситі та вдягнені. Маю невелике господарство, з якого годую свою сім'ю, город, невеликий наділ під жито. Мені потрібно обробляти все це, доглядати дітей, прати ім, готувати їсти. То коли мені ще йти на роботу? З ким полишати малих? Здати корівок у спільне господарство? А чим поїти дітей?

– У тебе цицьки як дійки у корови, вистачить молока всім! – крикнув якийсь чоловік. Хтось засміявся, але жінка навіть не посміхнулася на жарт.

– Воно-то так, – продовжила вона, – але, вибачте, я таки не корова, мого молока на всіх дітей не вистачить. Тож ви тут сперечайтесь, скільки завгодно, а мені час: діти вдома самі залишилися.

Одарка підвелася, накинула на голову хустку, поважно пішла на вихід. А коли позаду почула голос чекіста з погрозами відібрати і землю, і корів, жінка повернулася. Вона скрутила дві великі дулі.

– Ось тобі, а не моїх корів! – тицьнула вона дулі Лупікову й пішла, гордо скинувши вгору голову. Зала вибухнула сміхом, а уповноважений аж побуряковів.

Коли трохи стихло, Іван Михайлович прискіпливо подивився на тих, хто сидів в останньому ряду.

– А ви, Чорножукови, що скажете? – звернувся до них. Вмить запанувала тиша.

– Хочеш почути мою думку? – Федір підвівся. – Скажу одразу: я не піду в колгосп.

– Ми вже на «ти»? – запитав Лупіков. – Я з тобою телят не пас.

– Оце й погано. Якби пас, то знав би, як ті телята дістаються. Попереджаю: до мене можете не приходити, я свого нічого не віддам.

– Таких, як ти, будемо ссилати, виганяти з села сраною мітлою! – закричав комуніст. – Несвідомим елементам немає тут місця!

– Ссилай! Вбивай! Ріж мене! Пали! – твердо, впевнено та голосно сказав Федір. – Але ти не маєш права змусити мене йти в комуну!

– Маю! Маю повне право.

– І хто ж тобі дав таке право: силувати чесних людей?

– Радянська влада, Комуністична партія дала мені таке право! – з гордістю промовив Іван Михайлович. – А ти – куркуль, який нажився за рахунок наймитів.

– Помиляєшся, чекісте, у мене нема наймитів.

– А мені зараз байдуже, чи є вони, чи немає. Я знаю одне: серед наших свідомих селян тобі нема місця.

– Бач, як він заспівав! – залементував з місця Йосип Петухов. – Досить куркулям скніти над своїм добром! Відібрати все у них! Корів віддати у комуни! Я буду першим, хто напише заяву у колгосп!

– Я – другий! – підвівся його брат.

– Я теж хочу написати заяву! – Ганнуса підхопилася з місця.

– Ось бачиш, куркульська пика, – задоволено сказав Лупіков, – молодь краще розуміє зміни, які прийшли в наше життя!

Варя оторопіла. Вона взяла за руку Ганнуса, але та різко її висмикнула. Вона підбігла до столу, стала поруч із уповноваженим.

– Люди, – сказала вона, розчервонівшись, – я хочу сказати: досить гнути спину, працюючи на куркулів. Я і мій батько багато років працювали на багача, не бачачи білого світу. І просвіту не було видно, якби не утворення колгоспів. Лише тепер я буду відчувати себе господарем вільної землі, де ми всі разом будемо вдень працювати, а ввечері відпочивати. Я стану вільною в колгоспі, бо буду знати, що працюю не на когось, а на себе. А що я мала до цього? Каторжна праця, і все! Для чого? Щоб куркулі торби грошима набивали? Досить! Прийшов мій час! Я буду третьою, хто напише заяву! – палко мовила вона. Варя насилу вловлювала слова подруги. Не вірилося, що таке могла казати її мила Ганнуса, яку батьки любили, як рідну дитину, обдаровували її на свята. Вона ж їла з ними з однієї миски! Як вона може?!

– Я ще хочу сказати, – продовжила Ганнуса. – Я багато працювала на куркуля, а що заробила? Знаєте, чим Павло Серафимович зі мною розраховувався? Ось цими дір'явими старими чоботами! – дівчина підбрала поділ сукні, демонструючи взуття. Варю ніби обухом по голові вдарили. Слова подруги різонули серце, як серп стигле колосся. – Я хочу написати ще одну заяву – на вступ у комсомол! – гордовито заявила Ганнуса. Петухови одразу ж підвелися, голосно заплодували.

– Добре, – Іван Михайлович задоволено посміхнувся. – Такі свідомі громадяни нам потрібні. Дякую тобі! Хто ще хоче взяти слово? – обвів присутніх прискіпливим поглядом.

З місця підвівся Михайло Чорножуков. Батько його сіпнув за рукав, але було пізно – син уже прямував до столу.

– Не буду багатослівним, – сказав він, і його погляд розгублено втік від пильного батьківського. – Маю і наділ землі, і господарство, але мені зовсім не шкода віддати все в комуни. Я хочу нового, кращого життя для себе та своїх дітей. І мене пишіть!

Михайло не бачив, як зблід і тяжко зітхнув Павло Серафимович. Варя злякалася за батька, бо той став схожим на натягнуту струну, яка може обірватися від найменшого дотику. Що буде, якщо батько раптом щось утне? Але чоловіка міцно тримала за руку дружина. Одна вона почула, як із його вуст злетіло тихе «Гуда!». Коли біля столу вишикувалися в чергу охочі писати заяви, Чорножукови мовчки підвелися й рушили на вихід. Чоловік Ольги засіпався, але вона так його огріла по спині важким кулаком, що той замовк і поплівся за жінкою. За ними пішли ті, хто не мав бажання писатися в колгосп. Родина Чорножукових, попрощавшись, розбрелася по своїх домівках. Варя мовчки йшла позаду батьків.

Морозне повітря трохи розсіяло туман у думках Варі. У голові крутився не так вибрик брата, як вчинок Ганнусі. На душі було сумно та бридко, ніби там постійно жила холодна й бездушна змія, яку не помічала. Зараз вона виповзла, ковзнувши по теплому тілу і залишивши по собі щось неприємне, слизьке, брудне.

Село оніміло. Поснули сині тіні. Лише де-не-де світилися вікна та над хатами прямісінько в темінь неба тоненькою цівкою струменів сірий дим. Сніг приспівував під ногами, і вулиця вслухалася в мелодію кроків. Лише перед своїм подвір'ям Павло Серафимович зупинився, сумно глянув донці в очі.

– Ось тобі, доню, і намисто, і чобітки для подружки, – дорікнув він. Донька нічого не відповіла. Горло стисло так, що стало важко дихати. Очі наповнилися слізьми, але Варя себе стримала, не розплакалася, лише мовчки кивнула. Вона відчула: десь поза її плечима припишкля біда, яка чекає свого часу. Варя навіть відчула її холодний подих. Дівчина обернулася – позаду нікого. Все навколо дрімало під сніговою пеленою, і лише мовчазні дерева тихо-тихо сіяли сріблястим інеєм...

Розділ 15

Ніч сипнула на небо пригоршню мерехтливих зірок. Серед них застиг мовчазний місяць. Ніщо не порушувало цілковиту тишу зимової ночі, лише зі стайні долинуло мирне хропіння коней, які вчули на подвір'ї свою господиню. Варя усміхнулася до себе: хитрий Буян, сподівається отримати ласощі. Не до нього зараз. Андрій чекає на неї, а надворі тріщить мороз. Варя вже й не сподівалася, що зможе вийти непоміченою. У хаті батьків допізна горіло світло, та й бабуса геть переплутала день із ніччю – насилу заснула. Варя котячою ходкою вислизнула на вулицю і швидко пішла. Одна згадка про Андрія – і тілом пульсуючими поштовхами побігла кров, зашуміло в голові, шалено закалатало серце. Ще трішки – і вона в обіймах коханого!

– Любий! – злетіло тихо з її вуст. – Ти змерз? Господи, у тебе навіть брови взялися памороззю!

– Пусте! – відказав Андрій, а Варя заглянула в його очі, повні захоплення. – Я б міг тебе чекати до ранку, аби лише ти прийшла!

– Чи я могла не прийти?! – мовила вона лагідно.

Андрій подивився на кохану. У її погляді було стільки ніжності й тепла, що він не стримався – почав покривати її обличчя, уста, щоки, волосся, що вибилося з-під хустки, палкими цілунками. Її губи ніби налиті знадою, від них неможливо відірватися, ними можна насолоджуватися, смакувати, як джерельною водою в полуденну спеку.

– Моя люба, єдина на все життя, – прошепотів пристрасно юнак, звільняючи її тіло від зайвого одягу.

– Мій! – відповіла вона згодою, шільніше притискаючись до розпашілого пружного тіла. – Лише мій! Навіки! До скону...

Їм було тепло і добре, бо вони були разом. Таємне кохання розпалювалося щодень більше і більше. Коли вони кохалися, Варі здавалося: ще мить – і

вона спалахне вогнем, як сухий сірник, але полум'я кохання лише зігрівало закоханих. Андрій усміхнувся кутиками вуст, коли помітив, як сніжинка присіла на розчервонілу щоку дівчини та, ледь торкнувшись її лиця, стала маленькою крапелькою.

– Твої губи пахнуть примороженими яблуками, – сказав він ніжно.

– Справді? – запитала вона. Просте, навіть безглузде питання. Та чи це важливо? Аби лише чути його голос, відчувати на собі такі сильні й водночас лагідні руки!

– Люба, моя мила, – мовив юнак лагідно. – Коли вже ти поговориш з батьками? – на його обличчі відбилася щира прикрість. – Я не хочу ховатися, ніби злодій. Хочу бути з тобою завжди!

Її вії винувато здригнулися.

– Я теж цього хочу, – зітхнула Варя. – Але ж ти знаєш, що коїться. Батьки ходять як з хреста зняті. Віда нависла над нами. Люди ніби з глузду з'їхали. Той агітує за колгоспи, інший – проти, кляне уповноваженого на чому світ стоїть.

– Навіть бійки були, – додав Андрій. – Вчора на майдані жінки вчинили сварку, репетували так, що всіх собак полякали. Тоді підтяглися чоловіки, встряли в гризню. Почалася така бійка, що носи не одного кров'ю заюшили. І було б чого сперечатися?! Ніхто достеменно не знає, що буде у тих колгоспах, а вже ллється кров. Мені здається, що кожен повинен сам вирішувати, як йому бути.

– А наші сусіди Петухови гордовиті такі стали – ні на якій козі не під'їдеш! Ми тепер для них ніби вороги. Ось так буває, – сумно мовила Варя, – були сусіди, а тепер вороги.

– Ступака вибрали головою колгоспу, – сказав Андрій. – Він тепер халяви керівництву лиже так, ніби чоботи в них цукром притрушені.

– І що ж воно далі буде? – стривожено спитала Варя.

– Одному Всевишньому відомо, – відповів хлопець. – Я написав заяву, бо змусили. Прийшли додому комуністи: «Пиши», – кажуть, і папірця сують під ніс. Відказую, що почекаю, хочу подивитися, як воно буде. Так Лупіков аж позеленів від злості, дістав нагана, почав ним перед носом матері розмахувати. Брати оніміли з переляку, мати на коліна впала перед ними, благає не стріляти. Все одно мені втрачати нічого, окрім злиднів. Шкода мені стало рідних. Написав чекіст (хай йому пусто буде!), а я й підписати не вмію, тож поставив хрестика, вони й пішли геть.

– До нас іще не приходили, – зауважила Варя.

– Ці собаки жодної хати не оминають.

– Що з нами буде? – з острахом промовила Варя. Вона міцніше притислася до хлопця, ніби шукаючи порятунку.

– Я знаю одне: ми повинні бути разом. Мені не буде життя без тебе. Ти це розумієш? – він заглянув у її чисті очі.

– Не буду більше чекати! – рішуче сказала вона, не відводячи погляду. – Не хочу більше критися, бо все одно колишня подружка рознесе про наше кохання, як сорока на хвості. Нехай краще від мене батьки дізнаються, ніж від зрадниці. До речі, як вона?

– Здружилася з твоїми сусідами. Чув від людей, що бачили Ганнусю напідпитку з Петуховими. До речі, ваш Михайло теж із ними часто спілкується.

– Нехай. Мені байдуже, – якимось дуже сумно промовила Варя. – Любий, я тебе не підведу, обіцяю! – зворушливо сказала дівчина. – Ти прийдеш завтра на наше місце, і я розповім тобі про розмову з батьками. Добре? – осяялась усмішкою, заглянула коханому у вічі.

– Згода, – відповів Андрій. – А якщо не прийдеш?

– Хіба що цепом зв'яжуть, – усміхнулася Варя. Вона помовчала і вже тихо додала: – Якщо завтра не прийду, то вже ніколи.

– Навіть якщо ми не будемо разом, знай: я буду кохати тебе все своє життя, бо ти і є моє життя. І немає в цілому світі кращої за тебе!

– Мій любий, коханий, найрідніший ти мій! – промовила розчулена дівчина. – Все у нас буде добре!

Варя щиро вірила в свої слова. Лише коли підійшла до свого двору, обернулася. Позаду нікого не було, але ж вона добре чула, як хтось або щось важко зітхнуло.

«Невже біда дихає мені у спину?» – подумала з острахом.

Дівчина прожогом кинулася до хати, замкнула двері, прислухалася. Їй знову здалося, що за дверима, біля ганку, хтось несміливо тупцює. Варя метнулася до образів, на ходу читаючи «Отче наш». Вклякла на колінах перед іконами. Довго просила у святих прощення за свої гріхи та молила послати їй гарну долю.

Розділ 16

За сніданком, коли вся родина була вдома, Варя сказала:

– Тату, мамо, мені треба з вами поговорити.

– Та кажи вже, Ластівко, не червоній, – лагідно промовив батько й ледь помітно усміхнувся у вуса.

– Я... я... – почала, затинаючись, Варя, але заздалегідь підготовлені слова застрягли кісткою в горлі. Дівчина нагнула голову, важко дихала, але не могла вимовити й слова. Здавалося, що вона зіткана з самих нервів і втратила назавжди голос.

– Щось трапилося? – стривожилася мати і глянула на батька.

– Так! – сказала ледь чутно донька. – Я кохаю Андрія... Віддайте мене за нього, – нарешті вимовила вона те, що підготувала.

– За Андрія? – чомусь перепитала мати і глянула на батька.

Павло Серафимович насупив брови, поклав свою улюблену ложку на стіл. У хаті запала така тиша, що, здавалося, чути важке дихання схвильованої

Варі. Час застиг, а в ньому залякла в очікуванні дівчина, яку знову накрила хвиля підсвідомого страху.

– Не буде цього, – похмуро озвався батько. Мати завмерла з відкритим ротом, а Павло Серафимович повторив: – Не буде цього шлюбу.

– Чому?! – не до кінця усвідомлюючи слова батька, запитала Варя.

– Вчора я мав розмову з Василем. Я домовився з ним про твоє весілля. Підеш за нього, – сказав батько не дуже голосно, але владно і холодно.

Одразу весь світ для Варі втратив свої кольори. На мить їй здалося, що вона летить у величезну чорну прірву, з якої немає вороття. Вона зробила глибокий вдих і несміливим приниженим голосом сказала:

– Я не піду за Василя, бо кохаю Андрія.

Батько подивився на доньку. В її очах туманів густий смуток.

– Покохаеш Василя, – сказав батько. – Він добрий хлопець.

– А як же Андрій? – запитала крізь сльози Варя.

– За добрим чоловіком забудеш його.

– Забути? Як можна? – мовила схвильовано дівчина. – Забути його – це як згадати людину, яку ніколи не бачив у своєму житті.

Варя так благально, збентежено та розгублено дивилася на батька добрими очима, наповненими сльозами, що він не витримав того погляду, опустив очі.

– Тату, не губіть мене! – сказала Варя.

– Я турбуюся про твоє майбутнє, – промовив він глухо. – Чи я можу бажати тобі зла?

– Тоді ж навіщо хочете мене віддати за нелюбого?

– Щоб твоє майбутнє було добрим.

– Не може бути добра в мертвому майбутньому! – викрикнула Варя. – Я ж буду як пташка у клітці!

– Птахи вільні, але й вони звикають до клітки й продовжують жити.

– А я так не хочу! Мамо, – звернулася Варя до матері, яка мовчки витирала краєчком хустки сльози, – скажіть ви хоч що-небудь!

– Я не знаю, – тихо мовила жінка. – Твій батько – мудра людина. Напевно, йому видніше, як буде краще.

– Можливо, Василь і гарний хлопець, – сказала Варя, – нехай знайде собі іншу дівчину, але мені він огидний.

– Так, Василь – добрий господар, – мовив батько. – Він буде про тебе дбати. До того ж він один у батьків, не багатий, але статок має. Ми дамо тобі гарне придане: корів, коней, птицю, землю, до того ж стільки полотна мати приготувала: і перина, і подушки, і вишивані рушники. Що вам ще потрібно?

– То дайте все це нам з Андрієм! Він непитуший, працьовитий, він вік мене носити на руках буде! – Варя з надією дивилася то на батька, то на матір.

– Мое слово: ні! – прозвучало як вирок.

– Але чому?! – з відчаєм скрикнула Варя.

– Андрій уже вступив до колгоспу, тож хай би що ми тобі дали – все піде в кому. А я цього не допущу! – гримнув батько. – Кажеш, Андрій непитуший? А я добре пам'ятаю його батька-пияка. І дід його теж був любитель у чарку заглянути, тому й згорів від горілки. Варю, доню, я не бажаю тобі зла, але подумай сама: у нього на плечах брати і хвора мати. Тобі доведеться не своїх дітей глядіти, а тягти на собі цілу родину! А з Василем ти будеш як у Христа за пазухою.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (<http://www.litres.ru/svetlana-talan/rozkolote-nebo/?lfrom=362673004>) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примечания

1

Цей інструмент має подвійну назву: кобза і бандура.

2

Цифра у газових лампах позначає ширину гнота й вимірюється у лініях (1/12 дюйма), що вказують на потужність лампи.

3

Постілка – простирадло.

4

Жлукто – дерев'яна діжка без дна для замочування білизни.

5

ДПУ – Державне політичне управління.

6

Тут: порізані й посушені шматочки яблук (діал., заст.).

7

Йдеться про статтю Й. Сталіна «Год великого перелома», надруковану в газеті «Правда» 7 листопада 1929 року.